

İSLÂM DÜŞÜNCESİNİN DÖNÜŞÜM ÇAĞINDA
FAHREDDİN ER-RÂZÎ

editör

Ömer Türker - Osman Demir

Bu eser
İSAM'ın İkinci Klasik Dönem Projesi kapsamında hazırlanmıştır.

İSAM Yayınları 153
İlmî Araştırmalar Dizisi 65

**İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında
FAHREDDİN er-RÂZİ**

editör
Ömer Türker - Osman Demir

Bu kitap
İsam Yönetim Kurulunun 21.10.2011 tarih
ve 2011/19 sayılı kararıyla basılmıştır.

© Her hakkı mahfuzdur.

Birinci Basım: Aralık 2013

ISBN 978-605-4829-09-5

İSAM Yayıncılık Sosyal Hizmetler San. ve Tic.Ltd.Şti.
İcadiye Bağlarbaşı Cad. No. 40 34662 Üsküdar/İstanbul
Tel: (0216) 474 08 50 Faks: (0216) 474 08 74
www.isam.com.tr bilgi@isam.com.tr
Sertifika No. 15734

Pasifik Ofset
Cihangir Mah. Güvercin Cad. No. 3/1
Baha İş Merkezi A Blok Kat 2, 34310 Haramidere / İstanbul
Tel: (0212) 412 17 77
Sertifika No: 12027

Türker, Ömer (ed.)
İslâm düşüncesinin dönüşüm çağında Fahreddin er-Râzî / Ömer Türker -
Osman Demir (ed.). - İstanbul : İSAM Yayınları, 2013.
635 s. ; hrt. ; 24 cm. - (İSAM Yayınları; 153. İlmî Araştırmalar Dizisi; 65)
Dizin ve kaynakça var.
ISBN 978-605-4829-09-5

3

FAHREDDİN ER-RÂZÎ'NİN ESERLERİNİN KRONOLOJİSİ

Eşref Altaş

Yalova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Râzî'nin *Tahsilü'l-hak* ve *Münâzarât* gibi eserlerindeki bazı kronolojik işaretler ve tabakat kitaplarında belli başlı birkaç eserin tarihlendirilmesi bir yana bırakılırsa, Râzî eserlerinin kronolojisi hakkındaki ilk değerlendirmeler, Kraus'un *el-Muhassal*'ı son dönem eserlerden biri sayan ifadeleriyle,¹ Josef van Ess'in birkaç eseri tarihlendirme çabasından ibarettir.² Jacques Jomier,³ Michel Lagarde⁴ ve Richard Gramlich'in⁵ *Tefsîr*'in kronolojisi üzerindeki çalışmaları; M. Sâlih ez-Zerkân'ın Râzî'nin bazı eserleri hakkındaki tespitleri; Shiha-deh'in bazı temel eserlerin kronolojisi üzerindeki görüşleri⁶ ve buna binaen Griffel'in verdiği az sayıdaki eser listesi⁷ de bu bağlamda dikkate alınabilir. Hayri Kaplan'ın doktora tezinde Râzî'nin eserlerini tanıttığı ek bölüm ise telif tarihlerinin tespitinde birçok değişkeni dikkate alması ve diğer kaynaklar yanında özellikle yazma nüshalara müracaatı sebebiyle kronoloji için önemli veriler içermektedir.⁸

•••••

1 Kraus, "Les Controverses de Fakhr al-Dîn al-Râzî", s. 187-212, 214.

2 Van Ess, *Die Erkenntnislehre*, s. 147.

3 Jomier, "Les Mafatih al-Ghayb", s. 253-290.

4 Lagarde, *Index du Grand Commentaire de Fahr al-Dîn al-Râzî*, s. 51-57.

5 Gramlich, "Fahr ad-Dîn ar-Râzî's Kommentar zu Sure 18, 9-12", s. 99-152.

6 Shihadeh, *The Teleological Ethics of Fakhr al-Dîn al-Râzî*, s. 5-11.

7 Griffel, "On Fakhr al-Dîn al-Râzî's Life", s. 313-344.

8 Kaplan, *Fahrüddîn er-Râzî Düşüncesinde Ruh ve Ahlak*, s. 266-407. Kaplan'ın

Herhangi bir yazarın eserlerinin kronolojik tespiti, müellifin eğitiminin ve eserlerinin tekâmülünü, görüşlerinin muhteva, üslûp ve yaklaşım açısından seyrini, kullandığı kavramların belirginleşmesini, fikrî değişimindeki siyasî ve sosyal olayların etkilerini, ikmal ve ihmal ettiği konuları müşahede etme imkânı verir. 100'den fazla esere sahip olan Râzî söz konusu olduğunda, bunlara ilâveten, kronolojinin önem kazanmasında iki temel sebep daha vardır:

a) Râzî'nin fikrî tekâmülünde kelâm, felsefe, memzûc ve Kur'an dönemi şeklinde değerlendirmeler ile bu konudaki klasik ve modern spekülasyonların çokluğu. Öyle ki Râzî'nin eserlerinde bilginin tanımı ve zorunluluğu, varlık-mahiyet ayrımı gibi konularda birbirinden farklı görüşleri buluyor olmamız bu problemin bir parçasını oluşturur. Bu sebeple klasik eserlerde, meselâ *Şerhu'l-Mevâkıf*'ta bilginin tarifi ve zorunluluğu konusunda Râzî'nin farklı görüşleri verilmekle birlikte onun nihai görüşünün hangisi olduğu da belirtilmektedir.

b) Râzî'nin bazı fikrî sorunları zamana yayarak çözmek istemesi, bazı problemleri daha sonra yazacağı kitaplarda inceleyeceğini belirtmesi, esere uygun olmayan konuları başka eserlere havale etmesi, okuyucusunu âdeta ödevlendirerek başka eserlere yönlendirmesi.

Tespit edilen kronolojide yöntem itibariyle şu hususlara dikkat edilmiştir:

i. Eserlerin ismi, bizzat eserde geçtiği ve Râzî'nin diğer eserlerinde zikrettiği şekliyle ya da XIII-XIV. yüzyılda yazılmış bazı orijinal kaynaklarda geçtiği [sırasıyla İbnü'l-Kıftî (ö. 646/1248), İbnü's-Şa'âr (ö. 654/1256), İbn Ebî Usaybia (ö. 668/1270), Nasîruddin et-Tûsî (ö. 672/1274), İbn Hallikân (ö. 681/1282), Kütübî (ö. 764/1363), Safedî (ö. 764/1363)] şekliyle yazılmış ancak baskıdaki ismin değişikliği belirtilmiştir. Bunun dışında kütüphane kayıtlarındaki farklı

•••••

doktora tezindeki ek bölüm yazmalar da dahil olmak üzere geniş bir kaynak listesiyle hem Râzî'nin hem tabakat müelliflerinin eserlere verdikleri isimleri ayrıntılarıyla tespit etmesi, eserlerle ilgili süregelen yanlışları ortaya koyması; eserlerin dilini, içeriğini ve telif tarihini tespiti gibi konularda Râzî'nin hayatına ve eserlerine dair büyük bir emeğin mahsulü olarak ortaya çıkmış birçok orijinal veri içermektedir.

isimlerle sonraki müelliflerin bir eserin isminde kısaltma/ekleme yapmak suretiyle yeni eser atfetme tasarrufları, eserin dili, ithaf veya telif sebebi, yazmaları, baskıları, konusu, üzerine yapılan şerh ve hâşiyeler, eser hakkındaki yanlış değerlendirmeler, Râzî'ye yanlışlıkla nispet edilen eserler vb. hususlar üzerinde ise sadece ilgili eserin kronolojisinin tespitine yardımcı olmaları bakımından durulmuştur.

ii. Ferağ kaydında telif tarihi verilen eserlerin telif tarihine ilişkin başka mülâhazalara gerek görülmemiştir. Bir eserin kesin yazım tarihine ilişkin farklı kanaatlerin olduğu durumlar ise belirtilmiştir.

iii. Telif tarihlerinin kesinleştirilmesi mümkün olmayan eserler için “en erken kesin tarihsel sınır” (*terminus post quem*) ve/veya “en geç kesin tarihsel sınır” (*terminus ante quem*) aralıkları tespit edilerek kesin yazılma tarih aralığı verilmeye çalışılmıştır. Bunun mümkün olmaması durumunda “belli bir tarihten itibaren” (*terminus a qua*) “şu tarihe kadar” (*terminus ad quem*) şeklinde muhtemel sınırlar tespit edilmiştir. Bu yöntem, kesin tarihi bilinmeyen bir eserin diğerine/ diğerlerine ya da herhangi bir sabit tarihî veriye nispetle göreceli kronolojisini vermesi bakımından önemlidir.

iv. Kesin tarihi ve erken/geç tarihsel sınırları belirlenemeyen eserler ise Râzî'nin hayat kronolojisini esas alan çok daha geniş dönemsel bir kronolojiye eklenmiştir. Zira eserlerin kronolojisinin mantıkî arka planı, ancak Râzî'nin hayat kronolojisinin takibiyle mümkündür.

v. Bazı eserlerin tarihlendirilmesinde Eş'arî imamlarına sıkı sıkıya bağlılık, doktrine ilişkin mülâhazalar, kavramsal art zamanlı okumalar ve dinî-felsefî ilimlerin tahsil tertibi dikkate alınmış olmakla birlikte, Râzî örneğinde bunun her zaman doğru sonuç vereceği meşkûttür. Meselâ; P. Kraus, Josef van Ess ve Shihadeh'nin bu tür mülâhazalarla bazı eserlerin kronolojisine dair ileri sürdükleri tezlerin yanlışlığı bugün bilinmektedir.

c) Bir esere diğer eserler tarafından yapılan atıflar, o eserin ismine ilişkin dipnotlarda, bir eserdeki diğer eserlere atıflar ise madde metninde verilmiştir. Böylece eserlerin birbirlerine olan atıfları nakledilerek, makale içinde verilen kronolojinin doğruluğu denetlenmek istenmiştir. Bu yöntemin kronolojinin doğruluğunu test etmediği durumlar da vardır. Tarihsel olarak çok geç dönem eserlerin

erken dönem eserlerine atıfları (meselâ *Şerhu Uyûni'l-hikme*'deki atıfların çoğu) kronolojinin tespitinde çok yardımcı olmamaktadır. Yine yazılması on beş yıldan fazla süren ve yazıldığı sürede otuza yakın farklı eser de kaleme alınan *et-Tefsîrû'l-kebir*'e/deki atıfların kronolojiye olan katkıları sınırlıdır.

Bu noktada kâmil bir kronolojinin tespitiyle ilgili ortaya çıkan bazı sorunlar şöyle sıralanabilir:

i. Eserlerinin çokluğu, yirmili yaşlardan itibaren yazmaya başlaması sebebiyle tabakat kitaplarında adı geçen birçok eserinin kaybolması ya da henüz tespit edilememiş olması, yine pek çok eserin farklı isimlerle kaydedilmesi ve çeşitli eserlerin ona aidiyetinin şüpheli olması, yazmalar halinde bulunan eserlerinin yarıya yakınının tahkikli neşirlerinin henüz yapılmamış olması, dünyanın farklı kütüphanelerine dağılmış nüshalarının taranmasının güçlüğü.

ii. Farklı tarihlerde yazılmış eserlerde bulunan karşılıklı atıflar. Zira bu atıflardan bazıları sonradan eklenmiştir. Meselâ *el-Mebâhis*'in baskılarında *Şerhu'l-İşârât*'a atıf varken erken yazma nüshalarının bazılarında bu atıflar yoktur. Bunun, eserin telifinden ve belli bir nüshaya kadar istinsahından sonra *el-Mebâhis*'e eklendiği açıktır. Bu ekleme Râzî tarafından daha sonra yapılmış olabileceği gibi, sonraki âlimler, müderrisler ya da müstensihler okuttukları veya yazdıkları eserlerdeki konunun başka eserlerde geçtiği yerleri göstermek istemiş olabilirler. Bir başka örnek de şudur: *el-Halk ve'l-ba's*, Râzî'nin orta dönem eserleri arasında olmasına rağmen, ilk dönem eserlerinden biri olan *el-Mahsûl*'de kendisine işaret edilmektedir. Bu işaretler, ikisinin de aynı dönemde paralel yazdıkları sonucunu düşündürürse de bu yanıltıcıdır.

Râzî'nin eserlerinde birbirlerine yapılan çapraz atıfların yanıltıcı olmasının ise birkaç sebebi vardır. Bunlardan en önemlisi, klasik dönemde bizzat bir kitabın ortaya çıkış serüveniyle ilgilidir. Müellif tarafından müsveddelere dercedilen eser, temize çekilene kadar belirli aşamalardan geçer. Bizzat ya müellif tarafından beyaza çekilen ya da imlâ yoluyla varaklara ya da müstensihlere yazdırılan eser, müellifin hayatında, kısmen de onun ölümünden sonra gelişmeye devam eder. Bazı durumlarda müellif tarafından bir eserin icâzetini almak için kendisine okunma (*karâe alâ*) esnasında, daha önceden yayımlanmış bir

esere müellif tarafından kısmî eklemeler yapılması söz konusuydu.⁹ Râzî'nin bazı eserleri hakkında öğrencilerine verdiği icâzetleri biliyoruz ki, bir öğrencinin icâzet alması onun eseri başkasına da nakledebileceği anlamına gelir. Nitekim birçok klasik müellifte olduğu gibi, Râzî'nin çeşitli eserleri de bu tür ikinci ya da üçüncü râviler tarafından nakledilen çalışmalardır. Sonuç itibariyle Râzî'nin eserlerinde geçen çapraz atıfların, müellif tarafından bazan metnin ilk oluşturulma aşamasında değil de sonradan yapıldığını bilmek gerekir.

Klasik dönemde müelliflerin kendi eserlerini zaman içinde ilmî ya da siyasî mülâhazalarla ve çeşitli eklemelerle geliştirdiklerine dair bolca örnek mevcuttur. Bunlardan meselâ Ebû'l-Feth el-Mutarrizî'nin *Kitâbü'l-Yâkût* adlı eserinin kaç defa ekleme çıkarma ya da düzeltmeyle ortaya çıktığına dair ilgi çekici bir örnek *el-Fihrist*'te anlatılır.¹⁰ Bunun gibi Fârâbî, *el-Medînetü'l-fâzıla* ve *İhsâu'l-ulûm* adlı eserlerini,¹¹ İbn Haldûn, mukaddimesiyle meşhur *Târîhu'l-İber* adlı eserini,¹² Sühreverdî *Mutârahât*'ını zaman içinde bazan atıflar ekleyerek geliştirmişlerdir.¹³ Bu durumda eser, nihaî halini *müsvedde*, *mübeyyaza*, *mukabele*, *karâe alâ* gibi bazı teknik telif süreçlerinin sonunda zamanla ya da müellifin ölümüyle almakta, burada da kalmayıp zeyillerle gelişmeye devam etmektedir. Meselâ *Câmiu'l-ulûm* bizzat Râzî tarafından farklı isimlerle, farklı tarihlerde ve eklemelerle iki defa yayımlanmıştır. Üstelik mevcut bazı nüshalarda Râzî'nin vefatından sonra eklendiği kesin olan unsurlar da vardır. Bunlar muhtemelen tâlik/zeyil kabilinden eklenmiş ve zamanla metin içine yerleşmiştir (aş. bk. *Câmiu'l-ulûm*). Râzî'nin kelâmî eseri *el-Muhasal*'ın mukaddimesi de süreç içinde kısmen değiştirilmiştir. Zira bazı erken nüshalarında adı *el-Envârü'l-kivâmiyye* olup Rey ve Hemedan Kadısı Sadreddin el-Vezzân'a ithaf edilen eser, daha sonra *el-Muhasal* şeklinde adlandırılıp bu sefer ulemâyâ ithaf edilmiştir.

iii. Râzî'nin eserleri ve telif tarihleriyle ilgili önemli sorunlardan biri de onun hayattayken tamamlayamadığı projeleridir. Râzî'nin İslâmî ilimlerin çoğunu içeren küllî projeler peşinde olması

•••••

9 Pedersen, *İslam Dünyasında Kitabın Tarihi*, s. 35 vd.

10 İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 113.

11 Fârâbî, *İhsâu'l-ulûm*, s. 20-21.

12 Uludağ, "İbn Haldûn", s. 540, 542.

13 Kutluer, "Sühreverdî, Maktûl", s. 37.

-*et-Tefsîr*, *el-Metâlib*, *el-Me'âlim*, *el-Mahsûl*, *Esrârü't-tenzîl* ve *el-Letâi-fü'l-Gıyâsiyye* bunlardandır ve bir kısmı tamamlanamamıştır- kronolojiyi zorlaştıran hususlardandır. Diğer bir zorluk ise bu türden projelere dahil olan kitapların müstakil eser olarak algılanmaları ya da ilk halinde müstakil olarak yazılmış olan kitapların zamanla bir projenin parçası kılınmalarından kaynaklanmaktadır. Bir başka zorluk ise kronoloji çalışması için çok değerli olan; eserlerin ithaf edildiği vezirlerin isimlerinin müstensihler tarafından “fûlân” (falanca kimse) diye hazfedilmiş olmasıdır.

iv. Kronolojiyi zorlaştıran bir başka etken ise tahriflerdir. Nitekim bizzat Râzî, daha hayatta iken eserlerinde tahrifler olduğunu belirterek müstensihleri suçlamaktadır.¹⁴ Bu tahriflerin özellikle ferağ kaydında bilinçli bir şekilde yapılp, eserin Râzî'nin kendi el yazması yani müellif hattı gibi gösterilmeye çalışıldığı nüshaların varlığı (aş. bk. *Esrârü't-tenzîl*) durumun karmaşıklığını gösteren kâfi bir örnektir.¹⁵

Kronoloji öncesi son bir not olarak belirtelim ki bu çalışma, Fahreddin er-Râzî'nin bilinen büyük eserlerinin kronolojisini vermektedir; bütün eserlerinin bir listesini ise içermemektedir. (A) eserin dilinin Arapça, (F) ise Farsça olduğunu göstermektedir.

Temel Eserlerin Kronolojisi

1. *el-Mebâhisü'l-imâdiyye*¹⁶ *fi'l-metâlibi'l-meâdiyye*¹⁷ / *Risâletü'l-meâd*¹⁸ (A)

Telif tarihi 565-569 (1170-1174) arası. *el-İşâre* ve *Tahsîlü'l-hak'*tan önce. Râzî'nin, hayatının ilk döneminde filozofları ve Ehl-i sünnet dışı itikatları reddetmek için yazdığını belirttiği bu eser,¹⁹ 565-569 (1170-1174) yılları arasında yazılmıştır. Râzî'nin

.....
14 Râzî, *Şerhu Uyûni'l-hikme*, I, 41.

15 Râzî, *Esrârü't-tenzîl*, vr. 248^a.

16 Kütübî, *Uyûnü't-tevârih*, IV, vr. 12^b.

17 Râzî, *Tahsîl*, vr. 250^a; İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 249; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, IV, 180.

18 Râzî, *el-İşâre fi ilmi'l-keâm*, s. 384.

19 Râzî, *Tahsîl*, vr. 250^a.

eser isimlendirmedeki geleneğine binaen “İmâdiyye” ifadesi muhtemelen şu iki isimden birine atfedildiğini gösteriyor: **a)** Râzî'nin daha sonra *Şerhu'l-İşârât*'ı sunacağı Rey Şâfiî Kadısı İmâdüddin el-Vezzân (ö. 598/1202); **b)** Nişâbur'da 557 (1161) yılında Horasan valisi ilân edilen, ancak Sultan Tekiş'in kardeşi ve rakibi Sultan Şah'a yardım ettiği için Tekiş tarafından 569 (1174) yılında Subarlu savaşı sonunda yakalanarak öldürülen ve lakabı İmâdüddin olan Melik Müeyyed Ay-aba.²⁰ Râzî'nin eser isimlerine sık sık emîr ve hükümdarların isimlerini vermesi göz önüne alınırsa babasının vefatının ardından bir hâmi arayışına girmesi ve bu çerçevede eserin bu emîre ithaf edilmiş olması muhtemeldir. Buna göre eser, en geç kesin tarihsel sınır (*terminus ante quem*) olarak 569'dan (1174) önce yazılmıştır.²¹

**2. *İşârâtü'n-nüzzâr ilâ letâifi'l-esrâr*²² / *İşâretü'n-nüzzâr*²³
*ilâ letâifi'l-esrâr*²⁴ / *İrşâdü'n-nüzzâr ilâ letâifi'l-esrâr*²⁵ /
*Tenbihül-işâre*²⁶ / *el-İşâre fî ilmi'l-keâm*²⁷ (A)**

Telif tarihi 565-574 (1170-1179) arası. *Tahsilül-hak*'tan önce. Eser, 565-574 (1170-1179) yılları arasında *Nihâyetü'l-ukûl*'den önce kelâm alanında yazılan ilk eserlerden biridir.²⁸ Çünkü kelâm konularında, Eş'arî imamlarını taklit etmekte,²⁹ Râzî de bu eseri, hayatının ilk döneminde filozofları ve Ehl-i sünnet dışı itikatları reddetmek

•••••

20 Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, II, 17; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 360; Ceceli, *Hârizmşah Hükümdarı Sultanşah Mahmud*, s. 34.

21 Kaplan, *Fahrüddîn er-Râzî Düşüncesinde Ruh ve Ahlak*, s. 320.

22 Râzî, *Tahsîl*, vr. 250^a.

23 Tûsî, *Musannefât*, vr. 375^a.

24 Râzî, *Kitâb fî'l-firaki'l-İslâmiyye ve gayriha*, vr. 320^a; a.mlf., *İ'tikâdât*, s. 92.

25 İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 249; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, IV, 180; Kütübî, *Uyünü't-tevârîh*, IV, vr. 12^b.

26 İbnü'l-Kiftî, *Târîhu'l-hükemâ'*, s. 292.

27 Eserin baskısında verilen isim *el-İşâre fî ilmi'l-keâm*'dir (nşr. Hânî Muhammed Hâmid Muhammed, Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-türâs, 2007). Eserin ismi ile ilgili detaylar için bk. Alvânî, *el-İmâm Fahrüddîn er-Râzî*, s. 167.

28 Kaplan, *Fahrüddîn er-Râzî Düşüncesinde Ruh ve Ahlak*, s. 307.

29 Zerkân, *Fahrüddîn er-Râzî*, s. 69; Shihadeh, *The Teleological Ethics of Fakhr al-Dîn al-Râzî*, s. 7; a.mlf., “From al-Ghazâlî to al-Râzî”, s. 163; Kaplan, *Fahrüddîn er-Râzî Düşüncesinde Ruh ve Ahlak*, s. 308.

amacıyla yazdığı eserler arasında zikretmektedir.³⁰ Eserin Köprülü nüshası Musul Fahriye Medresesi'nde 588 (1192) yılında istinsah edildiğine göre yazılmış olma ihtimali bulunan en geç kesin tarihsel sınıır 588 (1192) yılıdır. *el-İşâre*'de *Risâletü'l-meâd* adıyla *el-Mebâhi-sü'l-imâdiyye fi'l-metâlibi'l-meâdiyye*³¹ adlı esere atıf vardır.

3. *el-Beyân ve'l-burhân*³² *fi'r-redd alâ ehli'z-zeyğ ve't-tuğyân*³³ (A)

Tahsilü'l-hak'tan önce. Râzî bu eseri hayatının ilk döneminde filozoflara reddiye amacıyla yazmıştır.³⁴ Kum'da Mar'aşî Kütüphanesi'nde (nr. 10004), *el-Burhân alâ ehli'z-zeyğ ve't-tuğyân* adıyla kayıtlı, baş ve sondan eksik bir nüshası bulunmaktadır. Katalog bilgisinde, Râzî'nin bu eserinin, kadim ve sonraki filozofların görüşlerine ve şüphelerine detaylı cevaplar vermesinin yanı sıra özellikle Mu'tezile'ye red sadedinde ihtimam gösterdiği bir eser olarak tanıtılmaktadır. Eş'arî'nin de *İzâhu'l-burhân fi'r-redd alâ ehli'z-zeyğ ve't-tuğyân* adlı bir eserinden söz edildiğine göre, Râzî'nin ilk dönem kayıtsız şartsız Eş'arîlik taraftarlığının, yazdığı telif eserin adlandırılmasında etkisi olduğu düşünülebilir.³⁵

4. *Tehzîbü'd-delâil fi uyûni'l-mesâil*³⁶ / *Tehzîbü'd-delâil ve uyûnü'l-mesâil*³⁷ / *Uyûnü'l-mesâil*³⁸

Tahsilü'l-hak'tan önce. Râzî'nin hayatının ilk döneminde filozoflara reddiye amacıyla yazmış olduğu³⁹ ve kelâmî bir içeriği

.....

30 Râzî, *Tahsil*, vr. 250^a.

31 Râzî, *el-İşâre fi ilmi'l-keâm*, s. 384.

32 Râzî, *Tahsil*, vr. 250^a.

33 İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 249; Kütübî, *Uyûnü't-tevârih*, IV, vr. 12^{a-b}; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, IV, 179.

34 Râzî, *Tahsil*, vr. 250^a; İÜ Ktp., Arapça Yazmalar, nr. 3614'te *el-Beyân ve'l-burhân* adıyla Râzî adına kayıtlı nüsha, aslında Âmidî'nin (ö. 631/1233) *el-Mübîn* adlı eseridir.

35 Katalog bilgisi, Hayri Kaplan tarafından internet üzerinden verilmiştir.

36 Râzî, *Tahsil*, vr. 250^a.

37 İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 249.

38 Kütübî, *Uyûnü't-tevârih*, IV, vr. 12^b; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, IV, 180.

39 Râzî, *Tahsil*, vr. 250^a.

bulunduğu⁴⁰ dışında eser hakkında başka bir bilgi bulunmamaktadır.

**5. Ecvibetü'l (Cevâbâtü'l⁴¹)-mesâilî'n-Neccâriyye⁴²
(Buhâriyye⁴³)**

Tahsilü'l-hak'tan önce. Râzî'nin hayatının ilk dönemindeki felsefi-keleâmî çalışmalarının bir ürünü olarak yazılmış olduğu⁴⁴ dışında eser hakkında bir bilgi bulunmamaktadır.

6. el-Âyâtü'l-beyyinât⁴⁵ / el-Âyât ve'l-beyyinât⁴⁶ (A)

Telif tarihi 568'den (1172) önce. Râzî'nin bu isimle küçük ve büyük olmak üzere iki eseri olduğu belirtilir. Küçük olan *el-Âyâtü'l-beyyinât*, *Sefîne-i Tebrîz*'deki rivayete göre, Râzî'nin hocalık kariyerinin başında henüz dânişment olduğu yıllarda Zencan'da bir tüccarın oğlu için yazılmıştır. On bölümden müteşekkil olan küçük *el-Âyâtü'l-beyyinât*, Râzî'nin 568 (1173) yılında vefat eden sûfî Baba Ferec ile Zencan ve Tebrîz'deki münasebetlerine binaen 568 (1173) yılından önce yazılmıştır.⁴⁷ Kıyasın ikinci şekline kadar gelen büyük *el-Âyâtü'l-beyyinât* ise Râzî'nin öğrencisi Şemseddin el-Hüsrevşâhî tarafından tamamlanmıştır.⁴⁸

•••••

40 İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 249.

41 Râzî, *Tahsil*, vr. 250^a; a.mlf., *İtikâdât*, s. 91.

42 Râzî, *Tahsil*, vr. 250^a; a.mlf., *Kitâb fi'l-firaki'l-İslâmiyye ve gayriha*, vr. 320^a; İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 249; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, IV, 179; Yâfî, *Mir'âtü'l-cenân*, IV, 7.

43 Sübkî, *Tabakât*, VIII, 87; Taşköprizâde, *Miftâhü's-saâde*, II, 104. Kaplan, Neccâriyye isminin Buhâriyye kelimesinin hatalı okunmasından ortaya çıktığını, bu eserin Râzî'nin *Münâzarât* adlı eseriyle aynı olduğunu iddia etmektedir; bk. *Fahrüddin er-Râzî Düşüncesinde Ruh ve Ahlak*, s. 336. İki eserin aynı eser olduğuna ilişkin diğer tartışmalar için bk. Alvânî, *el-İmâm Fahrüddin er-Râzî*, s. 203-204.

44 Râzî, *Tahsil*, vr. 250^a.

45 Râzî, *Lübübü'l-İşârât*, s. 69; İbnü's-Şa'âr, *Uküdü'l-cümân*, VI, 110; İbn Ebi Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ*, s. 470; Kütübî, *Uyûnü't-tevârîh*, IV, vr. 12^b; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, IV, 180.

46 Tüsî, *Musannefât*, vr. 375^a.

47 Âl-i Dâvûd, "İmâm Fahr-i Râzî der Tebrîz", s. 50-57.

48 Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, XVIII, 44.

7. *er-Risâletü'l-Mecdiyye*⁴⁹ (A)

Telif tarihi 570'ten (1175) önce. Râzî'nin bu eseri, felsefî ilimlerdeki hocası Mecdüddin el-Cîlî'ye takdim ya da ithaf ettiği kabul edilirse⁵⁰ ve İbnü'l-Fuvâtî'nin rivayetine göre 570 (1175) yılında onunla birlikte kelâmî ve felsefî mütalaalarını sürdürdüğü göz önüne alınırsa,⁵¹ 570 (1175) yılı öncesinde yazılmış olmalıdır.

8. *el-Muharrer fî hakâiki'n-nahv*⁵² / *el-Muharrer fî dekâiki'n-nahv*⁵³ / *el-Muharrer fî'n-nahv*⁵⁴ (A)

Telif tarihi 575'ten (1179) önce. *el-Mahsûl*'den önce. *el-Mahsûl*'de isim, fiil, harf konusunda kendisine yapılan atıflardan anlaşıldığına göre Arap dili üzerine olan eser kesin bir tarih olarak *el-Mahsûl*'ün yazıldığı 575'ten (1179) önce yazılmıştır.⁵⁵

9. *İsmetü'l-enbiyâ*⁵⁶ (A)

Telif tarihi 575'ten (1179) önce. *el-Mahsûl*'den önce. Râzî'nin erken dönem eserlerindedir ve en geç kesin tarihsel sınır, *el-Mahsûl*'de ismi geçmesi sebebiyle 575 (1179) olmalıdır.

.....

49 İbnü'l-Kiftî, *Târîhu'l-hükemâ'*, s. 293; İbnü's-Şa"âr, *Ukûdü'l-cümân*, VI, 111.

50 Kaplan, *Fahrüddîn er-Râzî Düşüncesinde Ruh ve Ahlak*, s. 345.

51 İbnü'l-Fuvâtî, *Mecmau'l-âdâb*, III, 164; IV, 155.

52 Râzî, *el-Mahsûl*, I, 376. Tûsî, *Musannefât*, vr. 375^a.

53 Râzî, *el-Mahsûl*, I, 236.

54 Kütübî, *Uyünü't-tevârih*, IV, vr. 12^b; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, IV, 180.

55 Râzî, *el-Mahsûl*, I, 236, 376; Kaplan, Chester Beatty Kütüphanesi'nde (nr. 3374 [143 varak, 780 h.]) Râzî adına *el-İ'râb* adıyla kayıtlı başka bir nüshası olmayan yazmanın *el-Muharrer* olabileceğini düşünmektedir; bk. Arberry, *A Handlist of the Arabic Manuscripts*, II, 55.

56 Râzî, *el-Mahsûl*, III, 228; VI, 17; İbnü'l-Kiftî, *Târîhu'l-hükemâ'*, s. 293; İbnü's-Şa"âr, *Ukûdü'l-cümân*, VI, 111; İbn Ebi Usaybia, *Uyünü'l-enbâ'*, s. 470; Tûsî, *Musannefât*, vr. 375^a; Kütübî, *Uyünü't-tevârih*, IV, vr. 12^b; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, IV, 180.

**10. et-Tıbbü'l-kebîr⁵⁷ / el-Câmiu'l-kebîr⁵⁸ el-melikî
fi't-tıbb⁵⁹ (A)**

Telif tarihi 573'ten (1177) önce. *Şerhu'l-Kânûn, el-Mebâhis ve Nihâyetü'l-ukûl*'den önce. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde (nr. A4743) *Resâilü İmâm Fahr-i Râzî* adlı bir mecmuada Râzî'nin tıpla ilgili dört risâlesi vardır.⁶⁰ Bunlardan *Şerhu'l-Kânûn* adıyla yanlışlıkla kaydedilmiş olan ilk risâle, esasen Râzî'nin tıpla ilgili başka bir eserdir ve serlevha sayfasında saray baştabibi Mustafa Necib, eserin yanlışlıkla *Şerhu'l-Kânûn* zannedildiğini belirtip gerekçelerini saymıştır. Nitekim bizim de metin karşılaştırmalarıyla *Şerhu'l-Kânûn* olmadığını tespit ettiğimiz bu eser, Râzî'nin öğrencisi Abdülcebbar b. Muhsin el-Cilî tarafından Şâban-Ramazan ayları 608 (1202) yılında Herat'ta Gıyâsiyye Medresesi'nde "Râzî'nin müsveddelerinin" bir araya getirilmesiyle oluşturulmuştur.⁶¹ Mukaddimesinden ve vr. 5'a'dan anlaşıldığına göre eser, tıbbın nazarî ve amelî bütün kısımlarını muhtevî olmak üzere A) Nazarî: a) Tabii durumlar: İnsanı kuran maddî ve sûrî unsurlar, b) Tabii olmayan durumlar: esbâb-ı sitte, c) Haricî olan: Hastalıklar ve sebepleri; B) Amelî: a) Hastalıkların giderilmesi, b) Hıfzu's-sihha⁶² bir mukaddime ve iki bölüm olarak planlanmış olması sebebiyle bu eserin *et-Tıbbü'l-kebîr*'in müsveddeleri olması mümkündür. Aynı mecmua içinde yer alan; *Risâle fi'l-esbâbi's-sitte, Risâle fi hıfzı's-sihha* ve *Kitâb fi ileli'l-ayn* da ilk kitabın planlanan bölümlerinden olması sebebiyle *et-Tıbbü'l-kebîr*'in bölümleri olmaları mümkündür. Hatta Râzî'ye tıpla ilgili atfedilen *en-Nabz* gibi -ki söz

••••••••

57 Râzî, *Şerhu'l-Kânûn*, Manisa İl Halk Ktp., nr. 1767, vr. 77^a; a.mlf., *el-Mebâhisü'l-meşrûkiyye*, I, 426 ("Biz bunları Tıp'ta (*fi't-Tıbb*) eksiksiz bir şekilde işledik"); a.mlf., *Esrârü't-tenzîl*, vr. 191^a; a.mlf., *et-Tefsîrü'l-kebîr*, XX, 78; a.mlf., *Şerhu Uyûni'l-hikme*, II, 183, 187; İbnü's-Şa'âr, *Ukûdü'l-cümân*, VI, 109; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ'*, s. 470; Tûsî, *Musannefât*, vr. 375^a; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, IV, 180.

58 İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ'*, s. 470; Tûsî, *Musannefât*, vr. 375^a.

59 İbnü'l-Kiftî, *Târîhu'l-hükemâ'*, s. 292; İbnü's-Şa'âr, *Ukûdü'l-cümân*, VI, 110.

60 Hicrî 631 tarihli bir başka nüsha için bk. Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 4850.

61 Râzî, *el-Kitâb fi't-tıbb*, İstanbul Üniversitesi Ktp., Arapça Yazmalar, nr. 4743, vr. 134^a; a.mlf., *Kitâb fi ileli'l-ayn*, İstanbul Üniversitesi Ktp., Arapça Yazmalar, nr. 4743, vr. 181^a.

62 Râzî, *el-Kitâb fi't-tıbb*, İstanbul Üniversitesi Ktp., Arapça Yazmalar, nr. 4743, vr. 5^{a-b}; Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 4850, vr. 9^b.

konusu risâlenin büyük bir kısmı bu konuyla ilgilidir- diğer birçok risâlenin de bu eserin bir parçası olmaları mümkündür. Muhtemelen bu sebeple İbn Ebî Usaybia, “*et-Tıbbü'l-kebîr*” adıyla da bilinen *el-Câmiu'l-kebîr*’i Râzî’nin tamamlanmamış eserleri arasında saymaktadır.⁶³ Öyle anlaşılıyor ki Râzî, tabip Sikatüddin Abdurrahman b. Abdülkerîm es-Serahsî’ye misafir olduğu dönem de dahil hayatının erken bir devresinde, tıpla yoğun bir şekilde ilgilenmiş ve söz konusu eserlerin müsveddelerini oluşturmuştur. *Şerhu'l-Kânûn* ve *el-Mebâhis*’te kendisine atıf olduğuna göre *et-Tıbbü'l-kebîr*’in, müsveddelerinin 573 (1177) yılından önce oluşturulmuş olması gerekir.

11. *et-Teşrih*⁶⁴ *mine'r-re's ile'l-halk*⁶⁵

Râzî, *Şerhu Uyûni'l-hikme*’nin birkaç yerinde *et-Teşrih* adıyla bu esere atıf yapmaktadır. Bununla birlikte Râzî, *Esrârü't-tenzîl*’de “tasnif ettiğimiz *et-Tıbbü'l-kebîr*’in ilm-i teşrih bölümünde [meseleyi] zikretmiştik (*kad zekernâ fi ilmi't-teşrih mine't-Tıbbi'l-kebîr ellezî sannefnâhâ*)” diyerek *Tıbb-ı Kebîr*’in bir bölümünü kastetmektedir.⁶⁶ İbn Ebî Usaybia’nın Râzî’nin tamamlanmamış eserleri arasında saydığı “*et-Tıbbü'l-kebîr*” adıyla da bilinen *el-Câmiu'l-kebîr*⁶⁷ ve yine İbnü’ş-Şa“âr ile İbn Ebî Usaybia’nın *et-Teşrih mine'r-re's ile'l-halk* adıyla kaydedip tamamlanmadığını belirttikleri⁶⁸ eserler muhtemelen birbirlerine yakın dönemde yazılmışlardır.

12. *el-Firâse*⁶⁹ / *İlmü'l-firâse*⁷⁰ (A)

Telif tarihi 573 (1177) ve daha önce. *Şerhu'l-Kânûn*’dan önce. Eserde Râzî’nin Hârizm yolculuğuyla ilgili bir tecrübesi

•••••

63 İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ*, s. 470; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, IV, 180.

64 Râzî, *Şerhu Uyûni'l-hikme*, II, 226, 252, 255; Kütübî, *Uyûnü't-tevârih*, IV, vr. 12^b; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, IV, 180.

65 İbnü’ş-Şa“âr, *Ukûdü'l-cümân*, VI, 110; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ*, s. 470.

66 Râzî, *Esrârü't-tenzîl*, vr. 191^a.

67 İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ*, s. 470; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, IV, 180.

68 İbnü’ş-Şa“âr, *Ukûdü'l-cümân*, VI, 109-110; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ*, s. 470.

69 Râzî, *Şerhu'l-Kânûn*, Manisa İl Halk Ktp., nr. 1767, vr. 120^a; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ*, s. 470.

70 İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 249.

aktarılmaktadır.⁷¹ Herevî'nin *Tetimmetü Sıvâni'l-hikme*'nin Farsça çevirisi olan *Dürretü'l-ahbâr ve lem'atü'l-envâr*'da geçen bir nota dayanarak naklettiği üzere, şayet Râzî, 572 (1176) yılında Hârizm'de bulunmuşsa,⁷² söz konusu tecrübe de Râzî'nin bu dönemdeki yolculuğu sırasında yaşanmış olmalıdır.

13. *Şerhu (Külliyâti)'l-Kânûn*⁷³ (A)

Telif tarihi 573-574 (1177-1178) arası. Telif yeri Serahs. *el-Mebâhis* ve *el-Mûlahhas*'tan önce. Metninde *Şerhu müşkilâti'l-Kitâbi'l-Kânûn* şeklinde isimlendirilen ve Râzî tarafından farklı isimlerle atıf yapılan bu eser, İbn Sînâ'nın tıp eseri *el-Kânûn*'unun teorik kısmı olan ilk kitabının ilk iki fenninin şerhidir. Eser, Râzî'nin Serahs'ta misafiri olduğu tabip Sikatüddin Abdurrahman b. Abdülkerîm es-Serahsî ile yapılan mübâhase ve müzakere sonucu ortaya çıkmış ve bu misafirperverliğin bir karşılığı olarak ona ithaf edilmiştir.⁷⁴ İbnü'l-Kiftî, Râzî'nin yaklaşık 580 (1184) yıllarındaki Buhara'ya doğru yaptığı yolculuğu sırasında Serahsî'ye misafir olduğunu ve onun için bu şerhi yazdığını belirtir.⁷⁵ Ancak Râzî'nin Buhara'da münazara yaptığı Nüreddin es-Sâbûnî'nin vefatı 16 Safer 580 (29 Mayıs 1184) Salı günü olduğuna⁷⁶ ve *Şerhu'l-Kânûn*'a Râzî'nin Mâverâünnehir yolculuğu öncesinde 575 (1179) yılı civarında yazılan *el-Mebâhis* ve *el-Mûlahhas* gibi eserlerde atıflar bulunduğuna göre eser 575 (1179) yılından önce yazılmıştır ve eser için en uygun tarih 573-574

•••••

71 Râzî, *el-Firâse*, s. 104.

72 Mâyil-i Herevî, *Şerh-i Hâl*, s. 57.

73 Râzî, *el-Mebâhisü'l-meşrikiyye*, II, 165, 460 (*Şerhu'l-Kânûn*), II, 212 (*Şerhunâ li-külliyâti'l-Kânûn*), I, 386; II, 460 (*Şerhunâ li'l-Kânûn*) şeklinde; a.mlf., *el-Mûlahhas*, vr. 167^a; İbnü'l-Kiftî, *Târîhu'l-hükemâ'*, s. 293; İbnü's-Şa'âr, *Uküdü'l-cümân*, VI, 109; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ'*, s. 470; Tüsî, *Musanefât*, vr. 375^a; İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 249; Kütübî, *Uyûnü't-tevârih*, IV, vr. 12^b; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, IV, 180.

74 Râzî, *Şerhu'l-Kânûn*, İstanbul Üniversitesi Ktp., Arapça Yazmalar, nr. 3522, vr. 3^a ve Manisa İl Halk Ktp., nr. 1767, vr. 2^{a-b}.

75 İbnü'l-Kiftî, *Târîhu'l-hükemâ'*, s. 227. Bu tarihlendirmenin problemleri Jaffer, *Fahr al-Dîn al-Râzî*, s. 22 ve Kaplan, *Fahrüddin er-Râzî Düşüncesinde Ruh ve Ahlak*, s. 357 tarafından da dile getirilmiştir.

76 Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudîyye*, I, 329.

(1177-1178) yılları arasındır.⁷⁷ *Şerhu'l-Kânûn*'da "hikemî kitaplarımız", "büyük kitabımız" şeklinde atıflar vardır ve ayrıca *el-Firâse*'den de söz edilmektedir.⁷⁸

**14. *et-Tarîkatü'l-Alâiyye (fi'l-hilâf)*⁷⁹ / *Tarîkatün fi'l-hilâf*⁸⁰
ve'l-Cedel:⁸¹ *el-Hilâfiyyâtü'l-kebir*⁸²**

Telif tarihi 574'ten önce. Râzî, Tekiş'e ithaf ettiği *Hadâiku'l-envâr*'da hilâfiyyât ilmiyle ilgili bir eserine atıf yaptığı⁸³ ve burada zikri geçen eserin bu olduğu düşünülürse; bu eserin de *Hadâiku'l-envâr* gibi Alâeddin lakabını kullanan Tekiş'e ithaf edildiği ve Râzî'nin Kıvâmüddin Süheyl sayesinde Tekiş ile irtibatının başladığı yıllarda yazıldığı söylenebilir.⁸⁴

15. *Hadâiku'l-envâr fi hakâiki'l-esrâr*⁸⁵ / *Hakâiku'l-envâr fi hadâiki'l-esrâr* / *Kitâb-ı Sittînî* / *Tetimmetü'l-Erbain*⁸⁶ / *Câmiu'l-ulûm*⁸⁷(*i'l-erbain*⁸⁸) (F)

Telif tarihi Aralık 571'den (Kasım 1175) sonra, 6 Zilhicce 574'ten (15 Mayıs 1179) önce. Tahran Kütübhâne-i Meclis-i Şûrâ-yı Millî, 815171 numaralı nüshanın 236^a varakında ferağ kaydı

••••••••

77 Kaplan, *Fahrüddîn er-Râzî Düşüncesinde Ruh ve Ahlak*, s. 357.

78 Râzî, *Şerhu'l-Kânûn*, Manisa İl Halk Ktp., nr. 1767, vr. 17^b, 77^a, 78^a, 78^b, 120^a.

79 İbnü'l-Kiftî, *Târîhu'l-hükemâ'*, s. 293; İbnü's-Şa"ar, *Ukûdü'l-cümân*, VI, 110; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ'*, s. 470; Kütübî, *Uyûnü't-tevârih*, IV, vr. 12^b; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, IV, 179-180.

80 İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 249.

81 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1113.

82 Tûsî, *Musannefât*, vr. 375^a.

83 Râzî, *Hadâiku'l-envâr*, Süleymaniye Ktp., Cârullah Efendi, nr. 1131, vr. 11^adan nakleden Kaplan, *Fahrüddîn er-Râzî Düşüncesinde Ruh ve Ahlak*, s. 368.

84 Kaplan, *Fahrüddîn er-Râzî Düşüncesinde Ruh ve Ahlak*, s. 368.

85 Râzî, *Hadâiku'l-envâr fi hakâiki'l-esrâr*, Kütübhâne-i Meclis-i Şûrâ-yı Millî, nr. 815171, vr. 3^a, 236^b.

86 *Câmiu'l-ulûm*'un tetimmesi anlamında altmış ilmi ihtiva eden haline İran kütüphanelerindeki bazı nüshalara verilmiş isimler için bk. Kaplan, *Fahrüddîn er-Râzî Düşüncesinde Ruh ve Ahlak*, s. 299.

87 Tûsî, *Musannefât*, vr. 375^a.

88 Râzî, *Câmiu'l-ulûm*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2205, vr. 2^a.

sarahaten 6 Zilhicce 574 (15 Mayıs 1179) olarak verildiğine dayanarak eserin bu tarihten önce yazıldığını söyleyebiliriz. Eser, “Sultân-ı selâtîn-i âlem, melik-i mülûk-i benî Âdem pâdişâh-ı cihân”,⁸⁹ “pâdişâh-ı benî Âdem, kutbü'l-İslâm ve'l-müslimîn, melik-i mülûküş-Şark ve'l-Garb, sultânü'l-Arab ve'l-Acem, hüsrev-i Îrân ü Tûrân, burhânü emîri'l-mü'minîn”⁹⁰ gibi ifadelerle Hârizm Sultanı Tekiş'e sunulmuştur. Yine eserin girişinde Tekiş'in “Hârizm'in saltanat yurdunda üç sene süren ilim neşri”ne yaptığı katkılar övülmektedir.⁹¹ Eserin tarih ilmi bölümünde ise “mücahit gazi” diye nitelenen Tekiş'in küffârla (Karahıtaylılar) mücadelesine atıf yapılmakta ve onun tasallut altına giren İslâm memleketini kurtarıp, kendisine direnenleri ise affettiğinden bahsedilmektedir.⁹² Eğer bu “üç sene” Tekiş'in Hârizmşah olduğu Rebîülâhîr 568 (Aralık 1172) tarihinden itibaren başlıyor ise ve “küffârla mücadele”, 570 (1173) yılında Tekiş'in Karahıtaylılar'ı su bentlerini açarak yendiği mücadele ise eser Aralık 571 (Kasım 1175) ile 6 Zilhicce 574 (15 Mayıs 1179) arasında yazılmıştır.

Hadâiku'l-envâr'ın diğer adıyla *Câmiu'l-ulûm*'un, telif tarihi konusunda en fazla spekülasyon yapılan eser olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Herevî, eserin 572 (1176) yılında Hârizm'de yazıldığını,⁹³ Zerkân, Browne'u izleyerek 574'te (1178) yazıldığını,⁹⁴ Kaplan 578'den (1182) sonra yazıldığını,⁹⁵ Irâkî ve Seyyidarab eserin en geç 580'de (1184) yazıldığını,⁹⁶ Tâkî Bahar ise Tekiş'in küffârla mücadelesine binaen eserin 591 (1195) yılında yazılmış olabileceğini belirtmektedir.⁹⁷ Bu durumda eserin telif edilme ih-

•••••

89 Râzî, *Câmiu'l-ulûm*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 3832, vr. 2^b.

90 Râzî, *Hadâiku'l-envâr*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 1759, vr. 1^b-2^a.

91 Râzî, *Câmiu'l-ulûm*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2205, vr. 3^b-4^a.

92 Râzî, *Câmiu'l-ulûm*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2205, vr. 66^b-67^a.

93 Mâyil-i Herevî, *Şerh-i Hâl*, s. 57.

94 Zerkân, *Fahrüddîn er-Râzî*, s. 113; Browne, *A Literary History of Persia*, II, 484. Bu tarihin eleştirisi ve gerekçelerin detayı için bk. Kaplan, *Fahrüddîn er-Râzî Düşüncesinde Ruh ve Ahlak*, s. 286-287.

95 Kaplan, *Fahrüddîn er-Râzî Düşüncesinde Ruh ve Ahlak*, s. 284.

96 Irâkî, “Zindegî Fahr-i Râzî”, s. 9-10; Pürcevâdî, “Risâle-i Tedbîr-i Menzîl der Câmiu'l-ulûm Fahr-i Râzî”, s. 23; Seyyidarab, “Cem'ü Câmi”, s. 114.

97 Bahâr, *Sebk-i Şinâsî*, II, 396.

timali bulunan tarih aralığı yaklaşık yirmi yıllık bir süreyi kapsamaktadır.

Aslında bu karışıklık bizâtihi metnin kendisinden kaynaklanmaktadır. Zira bu metnin ihtiva ettiği ilimlerin isimleri ve sıralanması birçok nüshada farklılıklar göstermektedir. Diğer yandan bazı nüshalarda Râzî'nin vefatından sonra yaşamış Abbâsî halifelerinin ismi bulunmaktadır. Meselâ Abbâsî halifeleri bazı nüshalarda Halife Müstershid-Billâh ile (saltanatı 512-529 [1118-1135]),⁹⁸ bazı nüshalarda Nâsır-Lidînillâh ile (saltanatı 575-622 [1180-1225]) nihayetlenmekte iken,⁹⁹ bazı nüshalarda ise Râzî'nin vefatından sonra yaşamış bütün Abbâsî halifeleri listeye eklenmiştir.¹⁰⁰ Bu durum, müstensihlerin zeyil kabilinden de olsa metne ilâvede bulduklarını göstermektedir. Eserin kendinden kaynaklanan karışıklığın diğer bir sebebi kitabın *Câmiu'l-ulûm*, *Sittîni* ya da *Hadâiku'l-envâr* şeklindeki farklı isimlerle kırk ya da altmış ilmi ihtiva eden eserlerin hangisinin önce yazıldığı meselesidir. Konu üzerinde yazan araştırmacılar genellikle *Hadâiku'l-envâr*'ı (altmış ilmi ihtiva eden: *sittîni*), *Câmiu'l-ulûm*'un (kırk ilmi ihtiva eden: *erbatn*) tetimmesi olarak kabul etmektedirler. Ancak İran Kütübhâne-i Meclis-i Şûrâ-yı Millî'deki (nr. 815171) nüsha erken bir tarih olan Zilhicce 574 tarihini sarahaten vermekte, ayrıca eserin metninde iki yerde (girişte ve sonda) *Hadâiku'l-envâr fi hakâiki'l-esrâr* ismini kaydetmekte ve altmış ilmi ihtiva etmektedir.

16. *es-Sırrü'l-mektûm*¹⁰¹ (A)

Telif tarihi 575'ten (1179) önce. *Şerhu'l-İşârât* ve *el-Mûlahhas*'tan önce. İbnü'l-Kiftî, Râzî'nin gençlik yıllarında kimya/simya uygulamalarına heveslenip kafasının karıştığını, bu yolda çok para

••••••••

98 Râzî, *Câmiu'l-ulûm*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 3832, vr. 93^b.

99 Râzî, *Hadâiku'l-envâr*, Kütübhâne-i Meclis-i Şûrâ-yı Millî, nr. 815171, vr. 62^a.

100 Râzî, *Câmiu'l-ulûm*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2205, vr. 60^b; Nuruosmaniye Ktp., nr. 3760, vr. 70^a.

101 Râzî, *el-Mûlahhas*, vr. 169^b; a.mlf., *Şerhu'l-İşârât*, s. 473; a.mlf., *Şerhu Uyûni'l-hikme*, II, 194-195; İbnü'l-Kiftî, *Târîhu'l-hükemâ'*, s. 292; İbnü's-Şa'âr, *Ukûdü'l-cümân*, VI, 109; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ'*, s. 470 (*el-Mevsûm fi's-sırrü'l-mektûm*); Tûsî, *Musannefât*, vr. 375^a (*es-Sırrü'l-mektûn*); Kütübî, *Uyûnü't-tevârih*, IV, vr. 12^b; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, IV, 180.

harcadığını ama bir fayda elde edemediğini belirtmektedirler.¹⁰² Bu kayda ve *es-Sırrü'l-mektûm*'a Râzî'nin 576 (1180) yılı ve sonrasında yazdığı eserlerde de atıflar olduğu düşünülürse, eserin erken dönemde yazıldığı söylenebilir. İbn Teymiyye de (ö. 728/1328) eserin Alâeddin Muhammed'in annesi Kıpçak Türk melikesi (Terken Hatun; ö. 630/1233) için yazıldığına dair bir rivayet naklediyorsa da¹⁰³ *es-Sırrü'l-mektûm*'a yapılan atıfların Râzî'nin ilk dönem eserlerinden itibaren devam ettiğini biliyoruz. Diğer yandan eserin büyük bir kısmının müellifin hattından 614 (1217) yılında Buhara'da tamamlandığı belirtilen Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki (Cârullah Efendi, nr. 1482) nüshada ve eserin neşrinde, Alâeddin Muhammed'in annesi Terken Hatun için yazıldığını gösteren herhangi bir kayıt yoktur. Bununla birlikte eserin hâtime ve vasiyet kısmında "Sen, ey melikü'l-müeyyed bil ki..." hitabıyla başlayan tavsiiyenin¹⁰⁴ muhatabının Alâeddin Tekiş (saltanatı 569-596 [1172-1200]) olduğu tahmin edilebilir. İsminin *el-Mûlahhas* ve *Şerhu'l-İşârât*'ta geçtiği göz önüne alındığında, *es-Sırrü'l-mektûm*'un kesin bir tarihsel sınır olarak, 575'ten (1179) önce yazıldığı belirtilebilir. Râzî'ye müstakil bir kitap olarak atfedilen *Müntehâb-ı Tengelûşa* ise *es-Sırrü'l-mektûm*'un tek bir faslından ibaret olup konuyla ilgili daha önce yazılmış kitaplardan seçilmiştir.¹⁰⁵

17. *er-Risâletü's-sâhibiyye*¹⁰⁶

Telif tarihi 574'ten (1178) sonra. Râzî'nin "yakîn talebinde olan yoldaşım" (*es-sâhib*)¹⁰⁷ diye övdüğü Sadrüddin el-Vezzân ya da "es-Sâhibü's-Sadr"¹⁰⁸ diye nitelediği Kıvâmüddin Ebü'l-Meâli Süheyl

••••••••

102 İbnü'l-Kiftî, *Târîhu'l-hükemâ'*, s. 292; İbnü'l-İbrî, *Târîhu muhtasari'd-düvel*, s. 418.

103 İbn Teymiyye, "el-Furkân beyne'l-hak ve'l-bâtıl", s. 135.

104 Râzî, *es-Sırrü'l mektûm*, nşr. Mirzâ Muhammed Şirâzî, Kahire: el-Matbau'l-haceriyye, ts., s. 164; Süleymaniye Ktp., Cârullah Efendi, nr. 1482, vr. 2^b, 163^b-164^a.

105 Râzî, *es-Sırrü'l mektûm*, s. 164.

106 İbnü'l-Kiftî, *Târîhu'l-hükemâ'*, s. 292; İbnü's-Şa"âr, *Uküdü'l-cümân*, VI, 111; İbn Ebî Usaybia, *Uyünü'l-enbâ'*, s. 470.

107 Râzî, *Şerhu'l-İşârât*, s. 474.

108 Râzî, *el-Mebâhisü'l-meşrkiyye*, I, 90; a.mlf., *Nihâyetü'l-icâz*, s. 25.

b. Azîz el-Müstevfî için 574 (1178) yılından sonra ve büyük eserleri ile aynı dönemde yazılma ihtimali olan bir risâlesidir.

18. *Mebâhisü'l-cedel*¹⁰⁹/ *el-Kâşif an usûli'd-delâil ve fusûli'l-ilel*¹¹⁰

Telif tarihi 574'ten (1178) sonra. İthaf ifadelerinden Kıvâmüddin Süheyl için yazıldığı anlaşılmaktadır.¹¹¹ Buna göre eser Râzî'nin Kıvâmüddin ile irtibatlı olduğu 574 ve sonrasında yazılmış olmalıdır. Fıkhın usul ve furû sahalarındaki örneklerini de içerecek tarzda istidlâl ve cedel yöntemlerini Şâfiî mezhebi bakış açısından işleyen, dört bölümden ibaret bir eserdir.

19. *Nihâyetü'l-icâz*¹¹² *fi dirâyeti'l-i'câz*¹¹³ (A)

Telif tarihi 574-575 (1178-1179) arası. *Nihâyetü'l-ukûl* ve *Şerhu'l-İşârât*'tan önce. Eser, "Âlî meclisü's-sadr es-sâhib el-ecellü'l-kebîr el-mün'im el-üstâz kıvâmüddin mecdü'l-İslâm melikü'l-efâdil seyyidü'l-vüzerâ" şeklinde nitelenerek aklî ve naklî ilimlerdeki hasletleri övülüp "dost" diye zikredilen¹¹⁴ bir vezir için yazılmıştır. Râzî'nin benzer ifadelerle eserlerini sunduğu iki vezir vardır. Bunlardan biri *Şerhu'l-İşârât* ve *el-Muhassal*'ın sunulduğu Sadr el-Vezzân, diğeri de *el-Mebâhisü'l-meşrikiyye*'nin sunulduğu Ebü'l-Meâlî Süheyl b. Azîz el-Müstevfî'dir.¹¹⁵ *el-Mebâhisü'l-meşrikiyye* ile aynı dönemde yazılmış olmasına binaen eserin 574-575 (1178-1179) yılları arasında Ebü'l-Meâlî Süheyl için yazılmış olduğu düşünülebilir.

.....

109 İbnü'l-Kiftî, *Târîhu'l-hükemâ'*, s. 292-293; İbnü's-Şa'âr, *Ukûdü'l-cümân*, VI, 109.

110 Râzî, *el-Kâşif an usûli'd-delâil ve fusûli'l-ilel*, nşr. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ, Beyrut: Dârü'l-cil, 1992.

111 Râzî, *el-Kâşif*, s. 17.

112 Tûsî, *Musannefât*, vr. 135^a; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, IV, 180.

113 Esere icâz hakkında olduğuna dair Râzî'nin atıfları için bk. Râzî, *Nihâyetü'l-ukûl*, Ragıb Paşa Ktp., nr. 596, vr. 339^b; a.mlf., *Şerhu'l-İşârât*, s. 456; a.mlf., *et-Tefsîr*, II, 127 (*Delâilü'l-icâz* adıyla); İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ'*, s. 470.

114 Râzî, *Nihâyetü'l-icâz*, s. 25.

115 İran nüshalarında Ebü'l-Meâlî Süheyl b. Abdülazîz el-Müstevfî şeklinde; bk. *el-Mebâhis*, Tahran Kütübhâne-i Şûrâ-yı Meclis-i Millî, nr. 1951, vr. 3 ve nr. 4765, vr. 3. Söz konusu vezir için bu kitaptaki Râzî'nin hayatını ele alan makalemize bakınız.

20. *el-Mebâhisü'l-meşrîkiyye*¹¹⁶ / *el-Hikmetü'l-meşrîkiyye*¹¹⁷ / *el-Hikmetü'l-kivâmiyye [fi'l-mebâhisi'l-meşrîkiyye]*¹¹⁸ (A)

Telif tarihi 574-575 (1178-1179) arası. *Nihâyetü'l-ukûl*, *el-Mûlahhas* ve *Şerhu'l-İşârât* ve atıf yapan diğer eserlerden önce. *el-Mebâhis*'in Râzî'nin erken devir felsefî eserlerinden olduğu konusunda neredeyse ittifak vardır. Pines, eserin 574 (1178) ile 582 (1186) arasında yazılmış olduğunu iddia etmektedir.¹¹⁹ Onun 582 (1186) yılını en geç kesin tarihsel sınır (*terminus ante quem*) olarak belirlemesi, Râzî'nin *Mebâhisü'l-meşrîkiyye*'nin 582'den (1186) önce Semerkant'ta mütalaa edildiğine dair *Münâzarât*'taki ifadelerine dayanır.¹²⁰ Ancak *el-Mebâhis*'e *Nihâyetü'l-ukûl*, *el-Mûlahhas* ve *Şerhu'l-İşârât*'taki atıfların yoğunluğu dikkate alındığında Kaplan'ın da belirttiği üzere¹²¹ eserin Pines'in başlangıç olarak verdiği 574 (1178) yılına en yakın olan zamanda yazıldığı ortaya çıkar. Eser, Hârizmliler'in yüksek bürokratlarından Ebû'l-Meâli Süheyl b. Azîz el-Müstevfî için, onun kütüphanesine bir hizmet olsun diye yazılmıştır.¹²²

el-Mebâhis'te *Şerhu'l-Kânûn*¹²³ ve *et-Tıb*¹²⁴ adlı eserlere atıflar vardır. Ayrıca mevcut her iki baskısında da aslında *el-Mebâhis*'ten sonra yazılmış olan *Şerhu'l-İşârât*'a da bir atıf vardır.¹²⁵ Ancak

.....

116 Râzî, *Nihâyetü'l-ukûl*, vr. 211^b, 212^a; a.mlf., *el-Mûlahhas*, vr. 96^a, 103^b, 152^b, 153^b, 176^a; a.mlf., *Şerhu'l-İşârât*, s. 150, 232; a.mlf., *el-Halk ve'l-ba's*, vr. 29^a; a.mlf., *Tahsil*, vr. 250^a; a.mlf., *Münâzarât*, s. 60; a.mlf., *Şerhu Uyûni'l-hikme*, II, 187.

117 İbnü'ş-Şa'âr, *Ukûdü'l-cümân*, VI, 109; Kütübî, *Uyûnü't-tevârih*, IV, vr. 12^b; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, IV, 180.

118 Eserin bazı yazma nüshalarda bu şekilde isimlendirildiğine dair bk. Kaplan, *Fahrüddin er-Râzî Düşüncesinde Ruh ve Ahlak*, s. 320-321.

119 Pines, "Études sur Awhad al-Zamân Abu'l-Barakât Baghdâdî", s. 17; Jaffer, *Fahr al-Dîn al-Râzî*, s. 26.

120 Râzî, *Münâzarât*, s. 60.

121 Kaplan, "Fahrüddin er-Râzî'nin Sadruddin es-Serahsî'ye Gönderdiği Mektup", s. 118.

122 Bu vezir hakkında bkz. elinizdeki kitaptaki makalemiz: "Fahredden er-Râzî'nin Hayatı, Hâmileri, İlmî ve Siyasî İlişkileri".

123 Râzî, *el-Mebâhisü'l-meşrîkiyye*, I, 386; II, 165, 212, 270, 460.

124 Râzî, *el-Mebâhisü'l-meşrîkiyye*, I, 426.

125 Râzî, *el-Mebâhisü'l-meşrîkiyye*, I, 306.

Şerhu'l-İşârât'a yapılan bu atıf, kronolojik açıdan tutarsızdır. Bazı erken nüshalarda meselâ hicrî 692 tarihli Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki (Fâtih, nr. 3218) nüshada ve yine Esad Efendi'deki (nr. 1277) nüshada, Şerhu'l-Kânûn ve et-Tıb adlı eserlere atıflar varken (bk. Fâtih nr. 3218, vr. 228a, 249b, 286b) Şerhu'l-İşârât'a yapılan atıf yer almamaktadır (bk. Fâtih, nr. 3218, vr. 52b; Esad Efendi, nr. 1277, vr. 94b). Buna göre Şerhu'l-İşârât ismi, müstensihler tarafından tâliklerden metne dahil edilmiş olmalıdır.

21. *el-Mahsûl min (fî) ilmi'l-usûl*¹²⁶ (A)

Telif tarihi 575 (1179) veya 576 (1180). Eseri neşreden, Halep Kütüphanesi'ndeki (Ahmediyye, nr. 416) nüshasının *temmet* kaydına binaen eserin 576 (1180) yılında yazıldığı bilgisini vermekte¹²⁷ fakat eserin ilk baskısının kapak resminde 575 (1179) olduğunu belirtmektedir.¹²⁸ Şemseddin el-İsfahânî, söz konusu nüshanın orijinal olmadığını belirtse de¹²⁹ *Nihâyetü'l-ukûl*'de esere atfın olması, eserin 570'li yılların sonlarında yazıldığını göstermektedir ki konu üzerinde araştırma yapan bazı müellifler de buna yakın tespitlerde bulunmuşlardır.¹³⁰ *el-Mahsûl*'de *İsmetü'l-enbiyâ*,¹³¹ *el-Muharrer fî dekâiki'n-nahv*¹³² ve *en-Nihâye*'ye atıflar vardır.¹³³ *el-Mahsûl*'de geçen *el-Halk ve'l-ba's*¹³⁴ atfı ise, *el-Halk ve'l-ba's*'in 591 (1195) yılından sonra yazılmış olması sebebiyle kronolojik açıdan izaha muhtaçtır.

.....

126 Râzî, *Nihâyetü'l-ukûl*, vr. 207^b, 247^b, 390^b; a.mlf., *el-Erbâin fî usûli'd-dîn*, II, 221, 259; a.mlf., *el-Berâhîn der ilm-i kelâm*, I, 250; a.mlf., *el-Me'âlim fî ilm-i usûli'l-fikh*, s. 136; a.mlf., *et-Tefsîr*, III, 247; V, 15; XI, 44; XVI, 233; XXII, 91, 196; XXIII, 95; XXIX, 282; XXX, 211; a.mlf., *el-Metâlibü'l-âliye*, VIII, 89 ve girişte belirtilen diğer tarihî kaynaklar.

127 Alvânî, "Mukaddimetü'l-Muhakkik", *el-Mahsûl* içinde, I, 48.

128 Râzî, *el-Mahsûl*, I/1 (iç kapak resminde).

129 Râzî, *el-Mahsûl*, I, 63-64.

130 Başoğlu, *Fıkıh Usûlünde Fahreddin Râzî Mektebi*, s. 38-42.

131 Râzî, *el-Mahsûl*, III, 228; VI, 17.

132 Râzî, *el-Mahsûl*, I, 236, 376.

133 Râzî, *el-Mahsûl*, IV, 257. Alvânî *en-Nihâye* ile *Nihâyetü'l-bahâiyye fî mebahisi'l-kıyâsiyye*'nin kastedildiğini söylemektedir ki kronolojik olarak bu mümkün değildir.

134 Râzî, *el-Mahsûl*, VI, 110.

22. *Nihâyetü'l-ukûl fî dirâyeti'l-usûl*¹³⁵ (A)

Telif tarihi 575-576 (1179-1180) arası. *el-Mahsûl* ve *el-Mûlahhas* ile kısmen eş zamanlı, *Şerhu'l-İşârât*'tan önce. Râzî'nin bu eserinde “felsefî kitaplarımız” ya da “*basît* (geniş, detaylı, hacimli) kitaplarımız” şeklindeki atıfları, onun bu eserin yazımı sırasında birçok telifatının olduğunu göstermektedir.¹³⁶ Râzî bu eserde Sedîdüddin Mahmûd b. Ali b. Hasan el-Himmisî ile (ö. 585/1189) imâmet noktasındaki tartışmalarını aktardığına¹³⁷ ve Himmisî'nin vefatı 585 (1189) olduğuna göre eser, kesin bir tarihsel sınır olarak (*terminus ante quem*) 585'ten (1189) önce yazılmıştır. *Nihâyetü'l-ukûl*, karşılıklı atıflardan da anlaşılacağı üzere *el-Mahsûl* ve *el-Mûlahhas* ile eş zamanlı yazılmıştır ve bu sebeple 575-576 (1179-1180) arası eserin yazılışı için verilebilecek en uygun tarihlerdir.¹³⁸ Shihadeh, *en-Nihâye*'nin doktrinel olarak Râzî'nin Eş'arî kelâmı pozisyonundan felsefî çalışmalara geçişi aşamasında yazıldığını iddia ederken,¹³⁹ Josef van Ess yine doktrinel sebeplerle *en-Nihâye*'nin *el-Muhassal* ve *el-Mûlahhas* arasında bir geçiş olduğunu iddia etmektedir.¹⁴⁰ Ancak eserlerin telif tarihi her iki mülâhazayı da geçersiz kılmaktadır. *Nihâyetü'l-ukûl*'deki atıflar; *el-Mebâhisü'l-meşrikiyye*,¹⁴¹ *Şerhu Kitâbi'l-İrşâd*,¹⁴² *el-Mahsûl*¹⁴³ ve *el-Mûlahhas*¹⁴⁴ şeklinde sıralanabilir.

•••••

135 Râzî, *el-Mahsûl*, IV, 257; a.mlf., *Mantiku'l-Mûlahhas*, s. 354; a.mlf., *el-Mûlahhas*, vr. 103^b, 112^b, 124^b, 152^b, 184^a; a.mlf., *Risâle fî ecvabeti mesâilî'l-Mes'ûdî*, vr. 13^b-14^a; a.mlf., *Şerhu'l-İşârât ve't-tenbîhât: Mantık*, s. 55-56; a.mlf., *Muhassal*, s. 208, 249; a.mlf., *Tahsil*, vr. 250^a; a.mlf., *el-Erbâin*, II, 259; a.mlf., *el-Berâhin*, I, 250; a.mlf., *et-Tefsîr*, XIV, 138; a.mlf., *el-Metâlib*, IX, 267 ve girişte belirtilen diğer tarihî kaynaklar.

136 Râzî, *Nihâyetü'l-ukûl*, vr. 94^a, 106^b.

137 Kaplan, *Nihâyetü'l-ukûl*'deki imâmet ve ismet konusundaki tartışmaların Himmisî ile yapıldığını belirtmektedir; bk. Kaplan, “Baha Veled, Şems ve Mevlânâ'nın Râzî'ye Yönelik Eleştirileri”, s. 287, 296-300.

138 Kaplan, “Fahrüddin er-Râzî'nin Sadreddin es-Serahsî'ye Gönderdiği Mektup”, s. 118.

139 Shihadeh, “From al-Ghazâlî to al-Râzî”, s. 170.

140 Van Ess, *Die Erkenntnislehre*, s. 147.

141 Râzî, *Nihâyetü'l-ukûl*, vr. 211^b, 212^a, 389^b.

142 Râzî, *Nihâyetü'l-ukûl*, vr. 209^a.

143 Râzî, *Nihâyetü'l-ukûl*, vr. 207^b, 247^b, 390^b.

144 Râzî, *Nihâyetü'l-ukûl*, vr. 389^b.

23. *Şerhu Kitâbi'l-İrşâd*¹⁴⁵ (A)

Nihâyetü'l-ukûl'den sonra. Râzî, *Nihâyetü'l-ukûl*'de Cüveynî'nin sıfatlar konusundaki hal ve mâna görüşünü kastederek, "Bu konuda ashabımızın dayandığı mesele gerçekten zayıftır ve Allah ömür verirse bu konudaki araştırmayı *Kitâbü'l-İrşâd* şerhimizde derinleştiririz" demiş ve *el-İrşâd* üzerine bir şerh yazacağını ifade etmiştir.¹⁴⁶ Böyle bir esere *Nihâyetü'l-ukûl* dışında başka bir yerde atıf yapılmadığı, klasik biyografilerde ise sadece Tûsî tarafından belirtildiği göz önünde bulundurulursa, eserin proje halinde kalmış olması muhtemeldir.¹⁴⁷

24. *el-Mûlahhas (fi'l-mantık ve'l-hikme)*¹⁴⁸

Telif tarihi 576 (1180) veya 5 Şevval 579 Cuma (20 Ocak 1184). *Nihâyetü'l-ukûl* ile kısmen eş zamanlı, *Şerhu'l-İşârât*'tan önce. Zerkân, Leiden fihristindeki (nr. 1510) *el-Mûlahhas* nüshasının müstensih kaydından, "Biz, asıl nüshadan nakledilen bir nüshada, musannifin (rha) *Kitâbü'l-Mûlahhas*'ı 5 Şevval 579 Cuma günü yazdığımı bulduk" şeklinde bir not nakletmektedir.¹⁴⁹ Fakat söz konusu Leiden yazmalarının tavsifinde bu yönde herhangi bir bilgi verilmediği gibi, eserin herhangi bir tarihsel veri içermediği de belirtilmektedir.¹⁵⁰ Râzî'nin kendi eserlerini istinsah ettiğine dair bilğimiz sebebiyle eserin ilk nüshasının daha erken olduğunu söylememiz mümkündür. Bu sebeple söz konusu kaydın Râzî elinden çıkan ikincil bir nüshadan nakledilmiş olabileceğine, Râzî'nin Sadreddin es-Serahsî'ye mektubundaki ifadelerine ve eserlerindeki iç atıflara binaen *el-Mûlahhas*'ın 575-576 (1179-1180) gibi daha erken bir tarihte yazıldığını söylemek mümkündür.¹⁵¹

145 Râzî, *Nihâyetü'l-ukûl*, vr. 209^a; Tûsî, *Musannefât*, vr. 375^a.

146 Râzî, *Nihâyetü'l-ukûl*, vr. 209^a.

147 Zerkân, *Fahrüddin er-Râzî*, s. 122; Alvânî, *el-İmâm Fahrüddin er-Râzî*, s. 174.

148 Râzî, *Nihâyetü'l-ukûl*, vr. 389^b; a.mlf., *Şerhu'l-İşârât*, s. 20, 136, 150, 232, 273, 342, 443, 446; a.mlf., *Münâzarât*, s. 60; a.mlf., *Tahsîl*, vr. 250^a; a.mlf., *el-Halk ve'l-ba's*, vr. 29^a; a.mlf., *Şerhu Uyûni'l-hikme*, I, 98, 181; II, 187, 216, 242; III, 168; ve girişte işaret edilen tarihî kaynaklar.

149 Brockelmann, *GAL*, I, 506; Zerkân, *Fahrüddin er-Râzî*, s. 90.

150 Bk. *Inventory of the Oriental Manuscripts*, s. 60.

151 Kaplan, *Fahrüddin er-Râzî*, s. 333; a.mlf., "Fahrüddin er-Râzî'nin Sadreddin es-Serahsî'ye Gönderdiği Mektup", s. 118.

Mûlahhas'taki atıflar ise şöyledir: *el-Mebâhisü'l-meşrûkiyye*,¹⁵² *Şerhu'l-Kânûn*,¹⁵³ *Nihâyetü'l-ukûl*,¹⁵⁴ *es-Sırrü'l-mektûm*.¹⁵⁵ Ayrıca Râzî *el-Mûlahhas*'ta *el-Mantıku'l-kebîr*'i yazmakta olduğunu belirtmektedir.¹⁵⁶

25. *el-Mantıku'l-kebîr*¹⁵⁷ (A)

Telif tarihi 576'dan (1180) itibaren. Râzî'nin *el-Mûlahhas*'taki ifadelerinden hareketle, bu sırada *el-Mantıku'l-kebîr*'in geniş bir kitap olarak yazılmaya devam edildiği ve henüz tamamlanmadığı anlaşılmaktadır.¹⁵⁸

26. *Risâle fî ecvibeti mesâili'l-Mes'ûdi*¹⁵⁹ / *Cevâbât an Şükûki'l-Mes'ûdi*¹⁶⁰ (A)

Nihâyetü'l-ukûl'den sonra. Bu eser, Şerefeddin Muhammed b. Mes'ûd el-Mes'ûdî'nin, *eş-Şükûk ve's-şübhe ale'l-İşârât* adıyla İbn Sînâ'nın *el-İşârât*'ına eleştiriler yönelttiği eserine karşı bir eleştiri olarak kaleme alınmıştır. Râzî bu eseriyle Buhara'da münazaralarda bulunduğu ve felsefe eleştirilerini yeterli ve tutarlı bulmadığı Gazzâlî çizgisindeki Mes'ûdî'nin eleştirilerinin tutarsızlığını ve zayıflığını göstermek istemiştir. Eserin girişindeki ifadelerden hareketle Râzî'nin eseri İbn Sînâ ve Ebu'l-Berekât'ın metinlerinin sıkça

.....

152 Râzî, *el-Mûlahhas*, vr. 96^a, 103^b, 152^b, 153^b, 176^a.

153 Râzî, *el-Mûlahhas*, vr. 167^a.

154 Râzî, *Mantıku'l-Mûlahhas*, s. 354; a.mlf., *el-Mûlahhas*, vr. 103^b, 112^b, 124^b, 152^b, 184^a.

155 Râzî, *el-Mûlahhas*, vr. 169^b.

156 Râzî, *Mantıku'l-Mûlahhas*, s. 318, 354.

157 Râzî, *Mantıku'l-Mûlahhas*, s. 318, 354; a.mlf., *Şerhu Uyûni'l-hikme*, I, 163; Râzî, *Şerhu'l-İşârât: Mantık*, s. 193. "İmkânın sübûtü bir durum olduğunun imkânsızlığı büyük kitabımızda açıkladık" şeklindeki atıf, konunun geniş bir şekilde tartışıldığı *el-Mebâhisü'l-meşrûkiyye*'yi ya da *el-Mantıku'l-kebîr*'i gösteriyor olabilir; bk. Tûsî, *Musannefât*, vr. 375^a.

158 Râzî, *Mantıku'l-Mûlahhas*, s. 318, 354-355.

159 Tûsî, *Şerhu'l-İşârât*, s. 133.

160 Wisnovsky, "Avicennism and Exegetical Practice in the Early Commentaries on the *Ishârât*", s. 352.

mütalaa edildiği bir çevre için yazdığını, yine girişteki “hademtü bihi âlî meclis-i fûlân” şeklinde ithaf ifadelerinden hareketle de bu çevrenin Ebü'l-Meâlî Süheyl b. Azîz el-Müstevfî ile ilişkili olduğu söylenebilir.¹⁶¹ Eserin metninde *Nihâyetü'l-ukûl*'e atıf olduğuna göre¹⁶² ve *Ecvibe*'nin *Şerhu'l-İşârât*'ın telifi için bir ön çalışma olduğu ve bir motivasyon sağladığı ihtimaline¹⁶³ binaen eser, *Nihâyetü'l-ukûl*'den sonra *Şerhu'l-İşârât*'tan önce yazılmış olmalıdır. Bu durumda *Ecvibe*, 576 (1180) yılında telif edilmiş olmalıdır. Râzî'nin eleştirilerinde yer alan bir paragraf, Tûsî'nin *el-İşârât* şerhinde de nakledilmiştir. Nitekim bu eserin ismine yer veren tek müellif olan Tûsî, ona “Mes'ûdî'nin sorularına cevaplar içeren risâlesinde (Râzî) demiştir ki” şeklinde atıf yapmaktadır.¹⁶⁴

Eserin dışındaki kaynaklardan elde edilen veriler ise farklı bir tahmini mümkün kılmaktadır. Kazvî'nin, Râzî'nin Buharâ'da İbn Sînâ'ya eleştiriler yönelten birinin eserine “bir gecede” bir reddiye kaleme aldığı¹⁶⁵ eserin; *Risâle fî ecvibeti mesâilî'l-Mes'ûdî* olduğu söylenebilir. Râzî'nin *Münâzarât*'ta belirttiğine göre onun Mes'ûdî ile tartışması 29 Cemâziyelâhir 582 (14 Eylül 1186) tarihinde gerçekleşen *kırân* olayının hemen öncesidir.¹⁶⁶ Râzî'nin Mes'ûdî ile tartışması *kırân*'ın mahiyeti hakkındadır ve tartışma başka konularda da devam etmiştir. Fakat Râzî'nin *Ecvibe*'si ile Mes'ûdî'nin *eş-Şükûk*'ünün meselelerinin karşılaştırması, *Ecvibe*'nin *eş-Şükûk*'e cevap olarak yazıldığını, *kırân* olayı da dahil olmak üzere Mes'ûdî ile tartışmalarının bir tasviri olmadığını göstermektedir.

•••••••••

161 Râzî, *Risâle fî ecvibeti mesâilî'l-Mes'ûdî*, vr. 4^b.

162 Râzî, *Risâle fî ecvibeti mesâilî'l-Mes'ûdî*, vr. 13^b-14^a..

163 Wisnovsky, “Avicennism and Exegetical Practice in the Early Commentaries on the *Ishârât*”, s. 352 vd.

164 Tûsî, *Şerhu'l-İşârât*, s. 133. Metinlerin karşılaştırması için bk. Wisnovsky, “Avicennism and Exegetical Practice in the Early Commentaries on the *Ishârât*”, s. 371 vd.

165 Kazvî, *Âsârü'l-bilâd*, s. 378.

166 Râzî, *Münâzarât*, s. 32.

**27. *Şerhu'l-İşârât (ve't-tenbihât)*¹⁶⁷ / *el-İnârât*
*fî şerhi'l-İşârât*¹⁶⁸ (A)**

Telif tarihi 576 (1180). Baskısında ve yazma nüshaların çoğunda eserin ithaf edildiği isim “fûlân” şeklinde kısaltılmıştır.¹⁶⁹ Fakat Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi'ndeki (nr. 2559) nüshasında eserin, “Mevlânâ es-sadrü'l-kebîr el-imâmü'l-mukbil imâdüddin rüknü'l-İslâm ve'l-müslimîn melikü mülüki'l-ulemâ fi ş-sark ve'l-garb Ebû Abdullah Muhammed b. es-Sadrü's-saîd Ebî Sa'd el-Vezzân” ifadeleriyle Sadreddin el-Vezzân'a ithaf edildiği açıkça yazılıdır.¹⁷⁰ Buna göre Râzî, *Şerhu'l-İşârât*'ı aklî hasletlerini övdüğü, kitabın tamamlanması yolundaki teşviklerini dile getirdiği Şâfiî Rey Kadısı Sadreddin el-Vezzân'a (ö. 595/1199) ithaf etmiştir. Atıflardan anlaşıldığına göre *Şerhu'l-İşârât*, *Nihâyetü'l-icâz* ile başlayan büyük eserler silsilesinin sonunda büyük bir ihtimalle 576 (1180) yılında tamamlanmıştır. *Şerhu'l-İşârât*'taki atıflar: *es-Sırrü'l-mek-tüm*,¹⁷¹ *Nihâyetü'l-icâz*,¹⁷² *el-Mebâhis*,¹⁷³ *el-Kitâbü'l-kebîr*,¹⁷⁴ *Nihâ-yetü'l-ukül*,¹⁷⁵ *el-Mülâhhas*.¹⁷⁶

•••••

167 Râzî, *Muhassal*, s. 202; a.mlf., *Münâzarât*, s. 60; a.mlf., *Tahsil*, vr. 250^a; a.mlf., *el-Halk ve'l-ba's*, vr. 40^a; a.mlf., *Lübâbü'l-İşârât*, s. 52; a.mlf., *Şerhu Uyûni'l-hikme*, II, 187.

168 İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ*, s. 470.

169 Bk. Râzî, *Şerhu'l-İşârât: Mantık*, s. 3; Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 252; Yeni Câmi, nr. 764; Feyzullah Efendi, nr. 1193; Râgıb Paşa, nr. 705 ve 851; Köprülü, nr. 875; İstanbul Üniversitesi Ktp., Arapça Yazmalar, nr. 2859.

170 Râzî, *Şerhu'l-İşârât*, Konya Bölge Yazma Eserler Ktp., nr. 2559, vr. 1^b.

171 Râzî, *Şerhu'l-İşârât*, s. 473.

172 Râzî, *Şerhu'l-İşârât*, s. 456.

173 Râzî, *Şerhu'l-İşârât*, s. 150, 232. Mantık kısmındaki “Biz, onun (*imkân-ı hâs*) sübûtü bir durum olmasının imkânsızlığını büyük kitabımızda (*fî kitâbinâ el-kebîr*) açıkladık” şeklindeki atıf da konunun geniş bir şekilde tartışıldığı *el-Mebâhisü'l-meşrikiyye*'yi ya da *el-Mantiku'l-kebîr*'i gösterdiğini düşünmek mümkündür.

174 Râzî, *Şerhu'l-İşârât: Mantık*, s. 193.

175 Râzî, *Şerhu'l-İşârât: Mantık*, s. 55-56.

176 Râzî, *Şerhu'l-İşârât*, s. 20, 232, 273, 342, 443, 446.

28. *Münâzara fi'r-red ale'n-nasârâ*¹⁷⁷ (A)

Tartışmanın tarihi 577-580 (1181-1184) arası. Eserin içeriğini oluşturan bir hıristiyan din adamı ile tartışma, Râzî'nin Hârizm'de 577-580 (1181-1184) yılları arasındaki ikameti sırasında geçmiştir. Râzî, ömrünün sonuna doğru yine Hârizm'de bulunmuşsa da, bu olaya işaret eden *et-Tefsîr*'deki Âl-i İmrân sûresinin 61. âyetinin tefsiri 595 (1199) yılında yazıldığından¹⁷⁸ tartışma kesin olarak onun Hârizm'de 580 (1184) öncesindeki ikameti sırasında geçmiştir. Râzî, bu münazaranın bir kısmını Âl-i İmrân sûresinin tefsirinde,¹⁷⁹ devamını da Meryem sûresinin 30-33. âyetlerinin tefsirinde anlatmaktadır.¹⁸⁰ Bu durumda eser, Râzî'nin Hârizm'de 577-580 (1181-1184) yılları arasındaki ikametinden itibaren (*terminus a qua*) yazılmıştır, fakat kesin telif tarihini belirlemek zordur.

29. *Kitâb fi usûli'd-dîn, Akâidü ehli's-sünne*¹⁸¹ (A)

Telif tarihi 10 Cemâziyelâhir 582 Çarşamba (27 Ağustos 1186). Beyrut Amerikan Üniversitesi'ndeki oldukça yıpranmış ve baş kısmı eksik olan bilinen tek nüshada, eserin musannifi tarafından konulan ferağ kaydındaki tarihin, 10 Cemâziyelâhir 582 Çarşamba (27 Ağustos 1186) olduğu belirtilmektedir.¹⁸²

.....

177 Râzî, *Münâzara fi'r-red ale'n-nasârâ*, nşr. Abdülmecîd en-Neccâr, Beyrut: Dârü'l-garbi'l-İslâmî, 1986.

178 Lagarde, *Index du Grand Commentaire de Fahr al-Dîn al-Râzî*, s. 56.

179 Râzî, *et-Tefsîr*, VIII, 86.

180 Râzî, *et-Tefsîr*, XXI, 213.

181 Beyrut Amerikan Üniversitesi'ndeki (MS, nr. 297: R27kA) yazmanın zahriyesindeki isim.

182 Râzî, *Kitâb fi usûli'd-dîn/Akâidü ehli's-sünne*, Beyrut Amerikan Üniversitesi Ktp., MS, nr. 297: R27kA, vr. 471^a. Nüshanın ilgili yerlerinin temininde bana yardımcı olan Dr. Kaoukab Chebaro ve Samar Mikati Kaissi'ye teşekkür ederim. Shihadeh'ye göre, bu eser Râzî'nin Eş'arî (ö. 324/936), Ebû İshak el-İsferâyînî (ö. 418/1027), Bâkılânî (ö. 403/1013), Ebû Ca'fer es-Simnânî (ö. 444/1052) ve Cüveynî (ö. 478/1085) gibi Eş'arî âlimlere "imamlarımız" şeklinde atıf yapıp onların görüşlerine bağlılığı sebebiyle ilk eserlerinden sayılmalıdır; bk. Shihadeh, *The Teleological Ethics of Fakhr al-Dîn al-Râzî*, s. 7.

30. Cevâbü'l-Gaylânî¹⁸³ (A)

Telif tarihi 582-584 (1186-1188) arası, Semerkant. Râzî, Gaz-zâlî ve Ebü'l-Berekât'ın eserlerinden faydalanarak felsefeye eleştiriler yönelten diğer bir âlim Efdalüddin İbn Gaylân ile 582-584 (1186-1188) yılları arasında Semerkant'ta münazaralar yapmış, bu eseri de muhtemelen onun soru ve itirazlarına cevap olarak kaleme almıştır.

31. Tahsîlü'l-hak¹⁸⁴ ve makâletü'l-halk¹⁸⁵ / Risâle-i Usûl-i akâid¹⁸⁶ (F) / [İ'tikâdâtü fıraki'l-müslimîn ve'l-müşrikîn¹⁸⁷ (A)]

Telif tarihi 585'ten (1189) sonra. Safedî (ö. 764/1363), Râzî'nin Rey'deki ikamet günlerinde, Ehl-i sünnet'ten yüz çevirip, insanların dikkatini Aristo ve İbn Sînâ'nın kitapları ile meşgul olmaya yönelttiğine dair bazı rivayetler nakleder.¹⁸⁸ Râzî de bu eserde muarızlarının ve hatta bazı dostlarının onu Ehl-i sünnet dışına çıkmakla suçladığını belirtir. Buna göre eserin, Peygamber yolunu terkedip filozofları takip etmekle itham edildiği bu dönemde yazılmış olduğu söylenebilir. Çünkü Râzî eserin ilk bölümünde, onun Ehl-i sünnet mezhebi içindeki yerini gösteren fûrû ve usul ilimlerindeki şeceresini vermekte, eserin sonunda da ona yöneltilen ithamlar karşısında, kendisinin ve babasının öğrencilerinin dünyanın dört bir yanına dağılıp Ehl-i sünnet mezhebini yaydıklarını belirterek kendini savunmaktadır. Sonuç olarak eserdeki bu psikolojik tavır, Safedî'nin rivayetiyle de uyumludur. Eserin girişinden anlaşıldığına göre Râzî, bir vezir ya da âlimin kendisinden kelâm ve fıkıh ilmiyle ilgili muhtasar bir eser yazması ricası üzerine bu eseri telif etmiştir.¹⁸⁹ Yazma nüshada eserin

•••••

183 İbnü'l-Kiftî, *Târîhu'l-hükemâ'*, s. 293; İbnü'ş-Şa'âr, *Ukûdü'l-cümân*, VI, 110.

184 İbn Hallikân, esere Râzî'nin bu ismi verdiğini belirtir; bk. İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 252.

185 Râzî, *Tahsîlü'l-hak ve makâletü'l-halk*, Amasya İl Halk Ktp., nr. 1407/2.

186 Kütübhâne-i Âsitân-ı Kuds-i Redavî, nr. 352'den girişi yayımlayan Kâsım Ensârî, "Üstadân-ı Fahrüddin Râzî", *Âyende*, XII (1986), s. 566-569.

187 Râzî, *Kitâb fi'l-firaki'l-İslâmiyye ve gayriha*, Süleymaniye Ktp., Murad Buhârî, nr. 171/2. Kitabın sadece ikinci kısmının Arapça çevirisinin baskısındaki ismi; *İ'tikâdâtü fıraki'l-müslimîn ve l-müşrikîn*, nşr. Ali Sâmî en-Neşşâr, Kahire: Mektebetü'n-nehdati'l-Mısriyye, 1938.

188 Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, IV, 177.

189 Râzî, *Tahsîl*, vr. 231^b.

ithaf edildiği kişi, “fûlân” şeklinde kısaltılmıştır. Fakat ithaf ifadelelerinden anlaşıldığına göre eser, Râzî'nin Rey ve Nîşâbur'daki hamilerinden biri için yazılmıştır. Râzî'nin kitapta babasına ve Eş'arî ve Şâfiî âlimlerine referans vermesi ve Ehl-i sünnet vurgusu da Rey bölgesinin Şâfiî yoğunluklu mezhebî yapısıyla ilgilidir. Bu durumda eser, daha önce Râzî'nin hâmilliğini yapan ve *Şerhu'l-İşârât*'ın ithaf edildiği Vezir Sadr el-Vezzân'a sunulmuştur. Râzî, bu eserde özellikle kelâm ilminin tahsili için ömrünün büyük bölümünü harcadığını ve filozoflara red-diye amacıyla birçok eser kaleme aldığını belirtir. Bu eserler arasında ise *el-Mebâhisü'l-imâdiyye fi'l-metâlibi'l-meâdiyye*, *İrşâdü'n-nüzzâr ilâ letâifi'l-esrâr*, *Cevâbâtü'l-mesâili'n-Neccâriyye*, *el-Beyân ve'l-burhân*, *Tehzîbü'd-delâil fi uyûni'l-mesâil*, *el-Mebâhisü'l-meşrkiyye*, *Nihâyetü'l-ukûl*, *el-Mûlahhas ve Şerhu'l-İşârât* gibi ilk dönem eserlerini sayar ve diğer ilimlere dair yazdığı eserlerini saymaya gerek görmediğini belirtir.¹⁹⁰

32. *el-Muhassal*¹⁹¹ *fi ilmi'l-usûl*¹⁹² / *Muhassalü efkârî'l-mütekaddimîn ve'l-müteahhirîn*¹⁹³ / *el-Envârü'l-kivâmiyye fi'l-esrâri'l-kelâmiyye*¹⁹⁴ (A)

Telif tarihi 585-590 (1189-1194) arası. Eserin bazı erken nüshalarında Râzî'nin “Bu eserde ben, erken ve geç dönem âlimlerin, filozofların ve mütekellimlerin görüşlerinin özetini (*muhasal*) topladım ve onu *el-Envârü'l-kivâmiyye fi'l-esrâri'l-kelâmiyye* şeklinde adlandırdım” ifadeleri vardır.¹⁹⁵ Yine bu nüshalarda ithaf cümleleri

••••••••

190 Râzî, *Tahsil*, vr. 250^a.

191 İbnü'l-Kiftî, *Târîhu'l-hükemâ'*, s. 292; İbn Ebi Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ'*, s. 470; İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 249; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, IV, 179.

192 İbnü's-Şa'âr, *Ukûdü'l-cümân*, VI, 108.

193 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunân*, II, 1614.

194 Râzî, *el-Envârü'l-kivâmiyye fi'l-esrâri'l-kelâmiyye*, Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 2152 (651 h.); Köprülü, nr. 851 (664 h.); Fâtih, nr. 2901 (680 h.); Kara Çelebi, nr. 233 (718 h.); Manisa İl Halk Ktp., nr. 6184, vr. 1^{a-b}.

195 Râzî, *el-Envârü'l-kivâmiyye*, Lâleli, nr. 2152 (651 h.); Köprülü, nr. 851 (664 h.); Fâtih, nr. 2901 (680 h.); Kara Çelebi, nr. 233 (718 h.); Manisa İl Halk Ktp., nr. 6184, vr. 1^{a-b}; Atay, yukarıdaki nüshalara ilâveten eserin Dârü'l-kütübi'l-Misriyye (Teymûriyye, nr. 268 [616 h.]); Konya Yüsus Ağa (nr. 5082/84841) ve Manisa İl Halk (nr. 996) kütüphanelerindeki nüshalarda da ithaf edildiği vezirin isminin yer aldığını belirtmektedir (Atay, “Muhassal'ın Mukayeseli Araştırması”, s. 57).

Kıvâmüddin lakaplı bir vezirden bahsederse de birçok nüshada bu ifadeler kısaltılarak “fûlân”a dönüşmüştür. Esasen “Kıvâmüddin”, Irak Selçukluları ve Hârizmşahlar döneminde vezirleri ifade eden genel bir lakap olarak da kullanılmıştır. Ancak Manisa İl Halk Kütüphanesi’ndeki nüshasında (nr. 6184, vr. 1b) künye “es-sadr el-ecel el-âmil el-âdil el-kebîr, kıvâmüddevle ve’d-dîn nizâmü’l-İslâm ve’l-müslimîn... melikü’l-küttâb amîdü’l-memâlik Sadrû’l-Vezzân fahrû’l-memâlik” şeklinde verilir. Buna göre eser, Sadreddin el-Vezzân için yazılmıştır.¹⁹⁶ Nitekim Safedî’nin anlatımına göre Râzî, *el-Muhassal*’ı bir devlet adamının ricası üzerine yazmıştır.¹⁹⁷ Eserin sonraki nüshalarında ithaf edildiği vezirin isminin ve özelliklerinin sayıldığı ithaf bölümü hafzedilmekte ya da “fûlân” şeklinde meçhul kılınmakta ve “Âlim ve filozoflardan bir grup benden muhtasar bir kelâm kitabı yazmamı rica ettiler” ifadesiyle eserin yukarıda tasvirini ifade eden “Muhassal” eserin ismine dönüştürülmektedir.¹⁹⁸

Kraus’un, *el-Muhassal*’ın son dönem eserlerden biri olduğu şeklindeki iddiasının aksine Josef van Ess, *el-Muhassal*, *Nihâyetü’l-ukûl* ve *el-Mûlahhas* arasında doktrinel bir karşılaştırma yaparak, *el-Muhassal*’ın erken dönem eserlerinden biri olduğunu ve *el-Mûlahhas*’tan daha önce yazıldığını ve *Nihâyetü’l-ukûl*’ün ise ikisi arasında bir geçiş dönemi eseri olduğunu iddia etmektedir.¹⁹⁹ Brockelmann ise eseri *en-Nihâye*’nin bir özeti olarak âdetâ *el-Muhassal min Nihâyetü’l-ukûl* olarak isimlendirmektedir.²⁰⁰ Jaffer ise eserin Râzî’nin Hârizm’de Mu’tezilî âlimleriyle yaptığı tartışmaları döneminde ya da

•••••

196 Râzî, *el-Envârü’l kıvâmiyye*, Manisa İl Halk Ktp., nr. 6184, vr. 1^b.

197 Safedî, *el-Vâfi bi’l-vefeyât*, IV, 179.

198 Râzî, *Muhassal*, Süleymaniye Ktp., Âtîf Efendi, nr. 1365 (881 h.) vr. 1^b; Köprülü, nr. 855 (665 h.) vr. 1^b; *Muhassal*, Kahire: Matbaatü’l-Hüseyniyye el-Mısriyye, 1323, s. 2; *Muhassal*, nşr. Tâhâ Abdürraûf Sa’d, Kahire: Mektebetü’l-külliyâti’l-Ezheriyye, ts., s. 15. Zerkân eserin Râzî’ye aidiyetine şüphe ile yaklaşmakta ve klasik müelliflerden hiç kimsenin bu kitaba atf yapmadığına işaret etmektedir; bk. Zerkân, *Fahrüddin er-Râzî*, s. 120. Âgâ Büzürg-i Tahrânî ise eserin Mirzâ Kıvâmüddin er-Râzî et-Tahrânî ya da Mirzâ Kıvâmüddin es-Seyfi el-Kazvî’ye ait olabileceğini iddia etmektedir; bk. Âgâ Büzürg-i Tahrânî, *ez-Zerîa ilâ Tesânifi’ş-Şîa*, II, 439.

199 Brockelmann, *GAL*, I, 506; Van Ess, *Die Erkenntnislehre*, s. 147.

200 Brockelmann, *GAL*, I, 507; Van Ess, *Die Erkenntnislehre*, s. 148.

Mâverâünnehir’de Hanefî âlimleriyle tartışmaları sırasında kaleme alınmış olabileceğini belirtmektedir.²⁰¹

Birkaç sebeple eserin 584 (1188) yılından sonra Râzî’nin Rey’e döndüğü günlerde yazıldığı söylenebilir: İlk olarak Râzî, bu eserinde Mâverâünnehir dönemi öncesi yazıldıkları kesin olan *el-Mahsûl*, *en-Nihâye* ve *Şerhu’l-İşârât*’a atıf yapar. İkinci olarak Râzî, *Münâzarât*’ta Efdalüddin Ömer b. Gaylân el-Belhî ile 582’den (1186) sonraki iki yıl içindeki tartışmaları sırasında onun *Hudûsü’l-âlem* adlı eserinin olduğunu öğrenmiştir. *el-Muhassal*’da ise Aristocu zaman eleştirisi bağlamında onun bu eserinin ana fikrini delil olarak naklederek İbn Gaylân’ı rahmetle anmıştır. İbn Gaylân, kendi ifadelerine göre hicrî 523-524 Şevval ayları arasında Merv ve Nişâbur Nizâmiye medreselerinden mezun olmuş ve daha öncesinde de Belh gibi yerlerde birçok ilmi tedris etmiş olan bir âlimdir.²⁰² Bir öğrenim zincirinde İbn Sînâ, Behmenyâr, ve Levkerî’den hemen sonra yer alan İbn Gaylân,²⁰³ bu durumda VI. (XII.) yüzyılın başında (yaklaşık 505 [1111]²⁰⁴) doğmuş olmalıdır. Böylece Râzî ile tartışmaları sırasında (582’den sonra) muhtemelen seksen yaşına yaklaşmıştır. *el-Muhassal*’da kendisine “rahmet” dilendiğine göre bu tartışmalardan sonra ve *el-Muhassal*’ın yazımından önce vefat etmiştir. Shihadeh, İbn Gaylân’ın vefat tarihini 590’dan (1194) daha önce olarak belirlediğine göre²⁰⁵ bu durumda *el-Muhassal*, 584’ten (1188) sonraki birkaç yıl içinde Râzî’nin Rey’deki ikametinde yazılmış ve Vezir Sadr el-Vezzân’a ithaf edilmiştir.

Bugün kelâm alanında büyük bir yaygınlığı olan *el-Muhassal*’a Râzî’nin herhangi bir eserinde atıf yoktur. *el-Muhassal*’daki atıflar ise, *Nihâyetü’l-ukûl*,²⁰⁶ *Şerhu’l-İşârât*,²⁰⁷ hikemî kitaplar,²⁰⁸ usûl-i fıkha dair adı belirsiz bir kitap²⁰⁹ -ki bu, *el-Mahsûl* olmalıdır- ve “el-fırak” şeklindeki bir atıftır.

•••••

201 Jaffer, *Fahr al-Dîn al-Râzî*, s. 2.

202 İbn Gaylân, *Hudûsü’l-âlem*, s. 10.

203 Kutbüddîn-i Eşkiverî, *Mahbûbü’l-kulûb*, II, 415.

204 Michot, “İbn Ghaylân al-Balkhi”, s. VII (İbn Gaylân, *Hudûsü’l-âlem* içinde).

205 Shihadeh, “From al-Ghazâlî to al-Râzî”, s. 151.

206 Râzî, *Muhassal*, s. 208, 249.

207 Râzî, *Muhassal*, s. 202.

208 Râzî, *Muhassal*, s. 230.

209 Râzî, *Muhassal*, s. 237.

**33. Münâzarâtü Fahreddin er-Râzî fî bilâdi
Mâverâünnehir²¹⁰ / el-Mübâhasât²¹¹ / el-Mebâhis maa
bâzî'l-fühûl²¹² / el-Mesâilü'l-hilâfiyye²¹³ (A)**

Münazaraların ve münazaralara ilişkin ilk kayıtların tarihi 580-584 (1184-1188). Eserin telif tarihi 593-601 (1197-1205) yılları arası. Eserin girişinde Râzî, ilk olarak Buhara'ya sonra sırasıyla Semerkant, Hucend ve Benâkit'e, daha sonra da Gazne ve Hint beldelelerine intikal ettiğini ve buralarda çeşitli münazaralara katıldığını belirtir de, eserde Buhara, Semerkant ve Gazne'deki fikhî, kelâmî ve felsefî konularda yaptığı münazaralar yer almaktadır. Bununla birlikte Râzî, Hint diyarındaki gözlem ve tartışmalarını *et-Tefsîr*'de²¹⁴ ve *el-Metâlibü'l-âliye*'nin *el-Ervâhu'l-âliye ve's-sâfile* cildinde²¹⁵ nakletmektedir.

Râzî'nin kitapta naklettiği Buhara ve Semerkant münazaraları ile Hucend ve Benâkit yolculuklarını 580-584 (1184-1188) yılları arasında yaptığı mâlûmdur.²¹⁶ Eserdeki bazı ifadelerden Râzî'nin bu eserin muhteviyatını oluşturan münazaralara dair ilk notlarını da münazaralar esnasında almaya başladığı anlaşılmaktadır.²¹⁷ Eserin baskısında Râzî'nin Gazne ve Hint ülkelerine gittiği de kayıtlı ise de birçok erken yazma nüshada, “Sonra Gazne'ye ve Hint beldelerine gittim” cümlesi bulunmamaktadır.²¹⁸ Bununla birlikte eserin dördüncü meselesi Gazne'deki bir tartışmanın anlatımıdır. Nitekim hayatının son döneminde Serahsî'ye yazdığı mektuba göre Râzî, Hint ülkelerine iki defa gitmiştir. Râzî, iki ordu arasındaki savaşı gözlemlediği 1 Şâban 602 (13 Mart 1206) tarihinde dönüş yolunda Sultan Şehâbeddin'in şehit edildiği Hindistan seferine

••••••••
210 Baskıdaki isim: Râzî, *Münâzarâtü Fahriddin er-Râzî fî bilâdi Mâverâünnehir*, nşr. Fethullah Huleyf, Beyrut: Dârü'l-meşrik, 1984.

211 Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 3721/4.

212 Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 3200/11.

213 Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 2752/5.

214 Râzî, *et-Tefsîr*, XVIII, 11.

215 Râzî, *el-Metâlib*, VII, 388, 390-391.

216 Râzî, *Münâzarât*, s. 32-54.

217 Râzî, *Münâzarât*, s. 20.

218 Râzî, *Münâzarât*, Süleymaniye Ktp., Bağdath Vehbi, nr. 837, vr. 1^a (istinsah tarihi: h. 633); Yeni Câmi, nr. 1181/13, vr. 126^b.

katılmıştır. Râzî'nin hayat kronolojisinin daha açık olarak bilindiği bu tarihten sonra onun bir Hindistan ziyareti olmadığına ve Receb 601 (Şubat 1205) tarihinde tamamladığı Hûd sûresinin tefsirinde, Hintliler'in tanrı inancıyla ilgili gözlemlerini naklettiğine²¹⁹ göre, onun bu ilk Hindistan yolculuğu kesin bir tarihsel sınır olarak Receb 601'den (Şubat 1205) önce gerçekleşmiş olmalıdır. Râzî'nin Hindistan yolculuğunun zaman zaman sarayında vaaz verdiği ve aralarında ticarî bir ilişkinin de bulunduğu²²⁰ Gurlular'ın Gazne Emîri Şehâbeddin Muhammed maiyetinde yapıldığı da muhakkaktır. Zira Râzî, *Münâzarât*'ın matbu metninde Gazne ve Hint ülkelerini birlikte anmaktadır ki bu ifadeler o dönemde Hint ülkelerinin Gazne Emîri Şehâbeddin tarafından 571 (1175) yılından itibaren fethedilmesinden hareketle hem tarihî hem de coğrafi açıdan doğrudur. O halde Râzî, muhtemelen Gurlular'ın himayesinde iken Şehâbeddin'in 593 (1197) Bihâr ya da 594 (1198) Bengal seferlerinden birine katılmıştır.²²¹ Nitekim Râzî, 580 (1184) yılında Buhara tartışmaları arasına girerek bu olaydan yıllar sonra Gazne'de bulunduğu dair atıf yaparak Gazne tartışmasının ve Hint ülkelerini ziyaretinin 580-584 (1184-1188) yıllarında değil, bundan çok sonra yapıldığını belirtmiştir.

Hâsılı Râzî'nin Buhara ve Semerkant tartışmaları 580-584 (1184-1188) yılları arasında geçmiştir. Ancak Gazne tartışmasıyla Hint ülkelerine ziyareti, bundan çok sonra olduğuna göre eserin, Râzî'nin Gurlular'la irtibatlı olduğu yıllarda son halini aldığı ve muhtemelen 593 (1197) ile 601 (1204-1205) yılları arasında yazıldığı söylenebilir. *Münâzarât*'ta *Şerhu'l-İşârât*, *el-Mûlahhas* ve *el-Mebâhisü'l-meşrikiyye*'ye atıflar vardır.²²²

34. *el-İhtiyârâtü'l-Alâiyye fi'l-ihitiyârâti's-semâiyye*²²³ (F)

Telif tarihi 585-590 (1189-1194) arası. Eser, girişinde açıkça yazdığı üzere Hârizmşâh Alâeddin Tekiş için yazılmıştır. Tekiş

••••••••

219 Râzî, *et-Tefsîr*, XVIII, 11.

220 İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 250.

221 Kaplan, "Fahruddin er-Râzî'nin Sadreddin es-Serahsî'ye Gönderdiği Mektup", s. 111-112.

222 Râzî, *Münâzarât*, s. 60.

223 Râzî, *el-İhtiyârât*, Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 5308; Ayasofya, nr. 2689; ☞

eserde “sultân-ı a'zâm ve pâdişâh-ı benî Âdem, Ebû'l-Muzaffer Tekiş b. İlarıslan b. Atsız” ve “emîrül-müminîn” olarak nitelenmiştir.²²⁴ Tekiş'in sultanlığı, halife tarafından ancak 585 (1189) yılında resmen kabul edilmiş, Tekiş bu tarihte kendi sultanlığını kutlamış ve birçok şair bu münasebetle kasideler yazmıştır.²²⁵ Râzî de söz konusu dönemde Tekiş'in hâkimiyeti altındaki Horasan bölgesi şehirlerinde ikamet ettiğinden eser bu dönemde yazılmış olmalıdır.²²⁶

İbn Teymiyye eserin Alâeddin Muhammed b. Tekiş için yazılmış olduğunu rivayet etse de²²⁷ eserde açıkça Tekiş'e ithaf edildiği belirtilmediğinden bu doğru değildir.

35. *Manzûme-i Mantık ve Felsefe* (F)

Telif tarihi 589-591 (1193-1195) arası, Merv. Eser, Râzî'nin Nâsıruddin Melikşah'la irtibatının devam ettiği yıllarda 589 (1193) ve hemen sonrasında *İsbâtü cüz'in lâ yetecezzâ* adlı eserle aynı dönemde yazılıp Merv'de Nâsıruddin Melikşah'a sunulmuştur.²²⁸

36. *el-Cevherü'l-ferd*²²⁹ / *İsbâtü cüz'in lâ yetecezzâ*²³⁰ (A)

İlk telif tarihi (eksik versiyonu) 580-584 (1184-1188), Mâverâünnehir. Telif tarihi (tamamlanışı) 589-591 (1193-1195) arası,

•••••

Köprülü, nr. 1624/8'deki yazmalarda geçen isim. Eser İbnü'l-Kıftî, İbnü's-Şa'âr, İbn Ebî Usaybia, Kütübî, Tûsî ve Safedî gibi klasik müelliflerin hepsinde farklı isimlerle geçmektedir. Detaylar için bk. Kaplan, *Fahrüddin er-Râzî Düşüncesinde Ruh ve Ahlak*, s. 269.

224 Râzî, *İhtiyârâtü'l-Alâiyye*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2689, vr. 3^a.

225 Kafesoğlu, *Hârezmşahlar Devleti Tarihi*, s. 112-113.

226 Kaplan, *Fahrüddin er-Râzî Düşüncesinde Ruh ve Ahlak*, s. 286. İbn Teymiyye eserin Alâeddin Muhammed b. Tekiş'in annesi Terken Hatun için yazıldığı söyliyorsa da doğru değildir.

227 İbn Teymiyye, *Mecmûatü'r-resâilî'l-kübrâ*, I, 5-172.

228 Pürcevâdî, “Manzûme-i Mantık ve Felsefe ez İmâm-ı Fahr-i Râzî”, s. 8, 11 vd.

229 Râzî, *el-Erbâin*, II, 16, 17; a.mlf., *el-Berâhin*, I, 271; a.mlf., *Hodâşinâsî*, Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 5426/2, vr. 25^a; a.mlf., *Şerhu Uyünü'l-hikme*, II, 126; a.mlf., *el-Metâlib*, VI, 13, 32; İbn Ebî Usaybia, *Uyünü'l-enbâ'*, s. 470; Tûsî, *Musannefât*, vr. 375^a; a.mlf., *Şerhu'l-İşârât*, s. 4 (1290 bs.); Kütübî, *Uyünü't-tevârih*, IV, vr. 12^b; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, IV, 180.

230 Râzî, *İsbâtü cüz'in lâ yetecezzâ*, Tahran Kütübhâne-i Meclis-i Şûrâ-yı Milli, nr. 3933.

Merv. *Hodâşinâsi*, *el-Erbain*, *el-Berâhînü'l-bahâiyye'*den önce. Eserin sonunda belirtildiğine göre Râzî, Mâverâünnehir'de iken ilk yarısı kaleme alınmış ancak araya giren engeller yüzünden risâle bitirilememiş, yarım kalan risâlenin nüshaları pek çok bölgeye yayılmış ve yedi yıl sonra dostlarından birinin ricası üzerine Merv şehrinde tamamlanmıştır.²³¹ Buna göre eser, Râzî'nin daha önce ders verdiği Tekiş'in oğlu Hârîzşah Nâsıruddin Melikşah, 589 (22 Eylül 1193) yılında Tekiş'in kardeşi Sultan Şah'ın ölümü üzerine Merv valisi olduğunda onun yanında geçirdiği günlerde tamamlanmış olmalıdır. Nâsıruddin Melikşah'ın 589-593 (1193-1197) yılları arasında Merv valisi olduğu göz önüne alındığında, Râzî'nin Mâverâünnehir'de en erken 582 yılında başladığı bu eser, yedi yıl sonra 589 ile 591 yılları arasında Merv'de tamamlanmıştır.²³²

37. *Risâle der Hodâşinâsi*²³³ / *Risâle fi't-tevhid*²³⁴ (F)

Telif tarihi 591-592 (1195-1197) arası. Râzî'nin bir dostunun ricası üzerine yazdığı bu eserin girişindeki ifadeler ve *el-Cevherü'l-ferd* isimli eserine atıfta bulunmasından hareketle bu tarihler verilebilir.²³⁵

38. *Esrârü't-tenzîl*²³⁶ ve *envârü't-te'vil*²³⁷ / *Esrârü't-tenzîl ve tefsîrü'l-Kur'ân*²³⁸ / *Esrârü't-tenzîl ve ahbârü't-te'vil*²³⁹ (A)

Telif tarihi 594 (1198). *el-Erbain* ve *Levâmiu'l-beyyinât*'tan önce. Râzî'nin bu esere *el-Erbain* ve *Levâmiu'l-beyyinât* adlı eserlerindeki

.....

231 Râzî, *İsbâtü cüz'in lâyeteccezzâ*, vr. 105-106.

232 Pürcevâdî, "Manzûme-i Mantık ve Felsefe", s. 8; 590 (1194) yılı civarı şeklinde yakın bir tarihlendirme için bk. Dadbeh, *Fahr-i Râzî*, s. 28.

233 Râzî, "Hodâşinâsi", nşr. Ahmed Tâhir İrâkî, *Tahkikât-ı İslâmî*, III/1 (1987), s. 155-183.

234 Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 5426/2.

235 Râzî, *Hodâşinâsi*, Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 5426/2, vr. 25^a.

236 Râzî, *el-Erbain*, II, 135; Râzî, *Levâmiu'l-beyyinât*, s. 33; Tûsî, *Musannefât*, vr. 375^a.

237 Râzî, *el-Erbain*, I, 131-164; II, 135; İbnü'l-Kıftî, *Târîhu'l-hükemâ'*, s. 292; İbnü's-Şa'âr, *Ukûdü'l-cümân*, VI, 110.

238 İbnü's-Şa'âr, *Ukûdü'l-cümân*, VI, 109.

239 Kütübî, *Uyûnü't-tevârih*, IV, vr. 12^a; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, IV, 179.

atıflarıyla²⁴⁰ elli senedir Allah'ı tesbih ve tehlil ettiğine dair ifadelerine²⁴¹ binaen, eser 594 (1198) yılında yazılmış olmalıdır. Fakat eser, başlangıçta planlandığı şekliyle tamamlanamamıştır. Râzî bu eserinde *et-Tıbbü'l-kebîr* adlı kitabının ilm-i teşrih bölümüne atıf yapmaktadır.²⁴² Aslında hicrî 782 (tahrif sebebiyle net okunamadığından katalogda 682) tarihli Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki (Lâleli, nr. 213) nüshada hem zahriyede iki yerde (*bi-hatti müellif ra/bi-hatti müellif ra leyse lehu şübhe*) ve hem ferağ kaydında iki defa (*bi-hatti'l-imâm Fahr er-Râzî/Hazâ't-tefsîr bi-hatti'l-İmam Ömer er-Râzî ra*) tahrif ile Râzî'nin el yazması olduğuna dair bir iddia varsa da (vr. 248^a) Muhammed Arabkirî bunun doğru olmadığını ve ferağ kaydında yapılan tahrifatı ferağ kaydının sonunda (vr. 248^a) delilleriyle anlatmıştır.

39. *Arâisü'l-muhassal fî nefâisi'l-Mufassal*²⁴³ / *el-Muhassal fî şerhi Kitâbi'l-Mufassal*²⁴⁴ / *Şerhu'l-Mufassal*²⁴⁵ (A)

Telif tarihi 601'den (1205) önce. Râzî, Zemahşerî'nin *el-Mufassal* adlı eserini şerhettiği bu eserini 601 (1205) yılında vefat eden büyük oğlu Muhammed'in ısrarlı talebi üzerine yazmıştır.²⁴⁶ Buna göre eser, kesin olarak oğul Muhammed'in vefatı olan 601 (1205) yılından önce ve yine bu oğul için telif ettiği diğer eseri *el-Erbâin* ile aynı dönemde yazılmış olmalıdır.

•••••

240 Zerkân (*Fahrüddîn er-Râzî*, s. 62, 68), *el-Erbâin* ile *Esrârü't-tenzîl* arasında karşılıklı atıflar olduğunu zikretmekteyse de *Esrârü't-tenzîl*'de *el-Erbâin*'e atıf yoktur.

241 Râzî, *Esrârü't-tenzîl*, Râgıb Paşa Ktp., nr. 20/1, vr. 235^b'den nakleden Kaplan, *Fahrüddîn er-Râzî Düşüncesinde Ruh ve Ahlak*, s. 295.

242 Râzî, *Esrârü't-tenzîl*, vr. 191^a.

243 Râzî, *Arâisü'l-muhassal fî nefâisi'l-Mufassal*, Medine Ârif Hikmet Ktp., Nahiv, nr. 146.

244 İbnü'l-Kiftî, *Târîhu'l-hükemâ'*, s. 293.

245 İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ'*, s. 470; İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 249; Safedî, *el-Vâft bi'l-vefeyât*, IV, 180.

246 Râzî, *Arâisü'l-muhassal*, vr. 1^b'den nakleden Abdülhamîd, *er-Râzî: Müfessiren*, s. 47.

40. *el-Erbâin*²⁴⁷ *fî usûli'd-dîn*²⁴⁸ (A)

Telif tarihi 595 (1199). Râzî bu eseri daha sonra 601 (1205) yılında ana, baba ve kardeşlerinden uzak bir şekilde gurbette gençliğinin zirvesinde iken vefat edecek olan²⁴⁹ büyük oğlu Muhammed için temel bir başvuru kitabı olarak yazmıştır.²⁵⁰ Beyazıt Devlet Kütüphanesi'ndeki (Veliyyüddin Efendi, nr. 1979) nüsha Mahmûd el-Necâr tarafından 715 yılında, 595 tarihli müellif hattı olan nüshadan istinsah edildiği bilgisine binaen eser 595 (1199) yılında yazılmıştır.²⁵¹ Ayrıca eserde *Esrârü't-tenzîl*,²⁵² *el-Cevherü'l-ferd*,²⁵³ *Nihâyetü'l-ukûl*,²⁵⁴ *el-Mahsûl*²⁵⁵ ve *et-Tefsîrû'l-kebir*²⁵⁶ atıfları vardır.

**41. *Levâmiu'l-beyyinât fî (tefsiri)'l-esmâ ve's-sıfât*²⁵⁷ /
*Levâmiu'l-beyyinât fî şerh-i esmâillâhi (teâlâ) ve's-sıfât*²⁵⁸ /
*Şerhu esmâillâhi'l-hüsna*²⁵⁹ / *Tefsîru esmâillâhi'l-hüsna*²⁶⁰ (A)**

Telif tarihi 595 (1199). Râzî bu eserini, Gurlular'ın Bâmiyân kolunun emîri Bahâeddin Sâm b. Muhammed b. Mes'ûd b. Hüseyin'e (emirliği: 588-602 [1192-1206]) ulaşarak onunla irtibat kurmuş

.....

247 Râzî, *el-Metâlib*, IV, 39.

248 Râzî, *Levâmiu'l-beyyinât*, s. 224; a.mlf., *et-Tefsîr*, XIII, 120; a.mlf., *Şerhu Uyûni'l-hikme*, III, 112; girişte belirtilen diğer klasik müellifler.

249 Râzî, *et-Tefsîr*, XVII, 183; XVIII, 84; XIX, 72.

250 Râzî, *el-Erbâin*, I, 18.

251 Râzî, *el-Erbâin*, Beyazıt Devlet Ktp. Veliyyüddin Efendi, nr. 1799, vr. 223^b; Bulut, "Fahr al-Dîn al-Râzî'nin Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri", s. 64.

252 Râzî, *el-Erbâin*, I, 131.

253 Râzî, *el-Erbâin*, II, 16, 17.

254 Râzî, *el-Erbâin*, II, 259.

255 Râzî, *el-Erbâin*, II, 221, 259.

256 Râzî, *el-Erbâin*, II, 163, 176.

257 Râzî, *Levâmiu'l-beyyinât*, s. 2; a.mlf., *et-Tefsîr*, XV, 70; XXII, 14; a.mlf., *el-Metâlib*, IX, 152.

258 İbnü'l-Kiftî, *Târîhu'l-hükemâ'*, s. 293; İbnü's-Şa'âr, *Ukûdü'l-cümân*, VI, 110; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-embâ'*, s. 470.

259 İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 249; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, IV, 180.

260 İbnü'l-Kiftî, *Târîhu'l-hükemâ'*, s. 292; İbnü's-Şa'âr, *Ukûdü'l-cümân*, VI, 109; hem İbnü'l-Kiftî hem de İbnü's-Şa'âr bu ismi ayrı bir eser olarak anmaktadırlar.

olmasının hâtırasına kaleme aldığını belirtmektedir.²⁶¹ Eserin atıfta bulunduğu *el-Erbaîn*, 595 (1199) yılında telif edilmiştir. Allah'ın isim ve sıfatlarını geniş bir şekilde incelediği Fâtıha tefsirinde bu esere atıfta bulunmaması, ayrıca Râgıb Paşa Kütüphanesi'ndeki (nr. 525) nüshasının 597'de (1201) vefat eden Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî tarafından istinsah edildiği göz önüne alındığında eserin 595'te (1199) tamamlandığı sonucu çıkarılabilir.²⁶²

42. *el-Heyûlâ ve's-sûret* (A)

Telif tarihi 596 (1200). Klasik tabakat müelliflerinin ve Râzî hakkında araştırma yapan müelliflerin kendisine işaret etmedikleri bu eser, Râzî'nin bir başka eseri *el-Cevherü'l-ferd* ile birlikte bir mecmua içerisinde olup, bazı otobiyografik mâlûmatlar içermesi ve *el-Halk ve'l-ba's*'ın kendisine atıf yapmasına binaen kesin olarak Râzî'ye aittir. Râzî, "On yaşımın başlangıcından beri elli iki yaşına ulaştığım şu ana kadar filozofların görüşlerini incelemekteyim..."²⁶³ dediğine göre bu eser, 596 (1200) yılında yazılmıştır. Râzî *el-Halk ve'l-ba's*'ta bu eserine atıf yapar.²⁶⁴

43. *el-Halk ve'l-ba's*²⁶⁵ (A)

Telif tarihi 596-597 (1200-1201) arası. *el-Halk ve'l-ba's*, atıf yaptığı *el-Mebâhis*, *el-Mûlahhas*, *Şerhu'l-İşârât*²⁶⁶ ve *el-Heyûlâ*'dan sonra; *el-Berâhîn*'den önce yazılmıştır. Bu atıflara ve mukaddimesindeki ifadelerle göre eser, Râzî'nin Gurlular himayesinde olduğu dönemde 596 (1200) ile 597 (1201) yılları arasında yazılmıştır. Râzî ayrıca bu eserde heyûlânın olumsuzlanmasıyla ilgili 596 (1200) yılında yazılmış olan *el-Heyûlâ ve's-sûret* adlı eserine atıf yapmaktadır.²⁶⁷ Râzî'nin erken

••••••••

261 Râzî, *Levâmiu'l-beyyinât*, s. 2.

262 Kaplan, *Fahreddin er-Râzî Düşüncesinde Ruh ve Ahlak*, s. 313.

263 Râzî, *el-Heyûlâ ve's-sûret*, vr. 124.

264 Râzî, *el-Halk ve'l-ba's*, vr. 96^a.

265 Râzî, *el-Berâhîn*, I, 52, 54; a.mlf., *Şerhu Uyûni'l-hikme*, III, 94; İbnü'l-Kıftî, *Târîhu'l-hükemâ'*, s. 293; İbnü's-Şa'âr, *Ukûdü'l-cümân*, VI, 111; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ'*, s. 470; Tûsî, *Musannefât*, vr. 375^a; Kütübî, *Uyûnü't-tevârih*, IV, vr. 12^a.

266 Râzî, *el-Halk ve'l-ba's*, vr. 48^a, 49^b.

267 Râzî, *el-Halk ve'l-ba's*, vr. 96^a.

dönem eserlerinden *el-Mahsûl*'de *el-Halk ve'l-ba's'a* yapılan atıf ise kronolojik açıdan tutarsız olup izaha muhtaçtır.²⁶⁸

44. en-Nihâyetü'l-bahâiyye fi'l-mebâhisi'l-kıyâsiyye²⁶⁹ / et-Tarikatü'l-bahâiyye²⁷⁰ / er-Risâletü'l-bahâiyye²⁷¹ / el-Hilâfiyyâtü's-sağîra²⁷² (F)

Telif tarihi 592-595 (1196-1199) arası. Bu eser, Râzî'nin Gur Sultanı Gıyâseddin Muhammed'in davetiyle 595 (1199) yılında Herat'a gitmesinden²⁷³ önce Emîr Bahâeddin Sâm'ın yanında Bâmiyân'daki ikameti²⁷⁴ sırasında yazılmış olmalıdır.

45. er-Riyâzü'l-mûneka²⁷⁵ fi ârâi ehli'l-ilm²⁷⁶ / er-Riyâzü'l-mûneka fi'l-milel ve'n-nihal²⁷⁷ (A)

Telif tarihi 595-601 (1198-1205) arası. *er-Riyâz*'da Râzî'nin ilk dönem eserleri *el-Mahsûl*²⁷⁸ ve *Kitâbü'l-Îcâz fi'l-i'câz* adıyla *Nihâyetü'l-icâz fi dirâyeti'l-i'câz'a*²⁷⁹ ve *Nihâyetü'l-ukûl'e*²⁸⁰ atıflar vardır. Ayrıca “felsefi kitaplarımız” ve “diğer kitaplarımız” gibi atıflar²⁸¹ bu kitabın ilk dönemde yazılan bir eser olmadığını göstermektedir. Râzî, *er-Riyâz*'da Sedîdüddin Mahmûd b. Ali b. Hasan el-Hımımsî'nin (ö. 585/1189) kitabına -ki bu kitap *el-Munkız mine't-taklîd*

••••••••

268 Râzî, *el-Mahsûl*, VI, 110.

269 Kütübî, *Uyûnü't-tevârih*, IV, vr. 12^b; Safedî, *el-Vaifi bi'l-vefeyât*, IV, 179.

270 Gaznevî, *el-Gurretü'l-münife*, s. 13; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1198.

271 Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, I, 388.

272 Tûsî, *Musannefât*, vr. 375^a.

273 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 262.

274 İbnü'ş-Şa“âr, *Ukûdü'l-cümân*, VI, 107.

275 Râzî, *et-Tefstr*, XVIII, 78; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ'*, s. 470; Tûsî, *Musannefât*, vr. 375^a; Kütübî, *Uyûnü't-tevârih*, IV, vr. 12^b.

276 Râzî, *er-Riyâzü'l-mûneka fi ârâi ehli'l-ilm*, nşr. Es'ad Cum'a, Tunus: Merkezü'n-neşri'l-câmiî, 2004.

277 İbnü'l-Kiftî, *Târîhu'l-hükemâ'*, s. 293; İbnü'ş-Şa“âr, *Ukûdü'l-cümân*, VI, 111.

278 Râzî, *er-Riyâzü'l-mûneka*, s. 241.

279 Râzî, *er-Riyâzü'l-mûneka*, s. 237, 239

280 Râzî, *er-Riyâzü'l-mûneka*, s. 87, 129, 235, 239, 392, 394.

281 Râzî, *er-Riyâzü'l-mûneka*, s. 233, 234.

ve'l-mürşîd ile't-tevhîd'dir- atıf yapmaktadır.²⁸² Bu eser, Cemâziyelevvel 581 (Ağustos 1185) tarihinde tamamlandığına göre²⁸³ *er-Riyâz* kesin olarak bu tarihten sonra tamamlanmıştır. Ayrıca eserde Abbâsî halifeleri sıralanırken mevcut Nâsır-Lidîmillâh (Zilkade 575-Ramazan 622) için dua edildiğine göre, siyasî sebeplerden dolayı Abbâsîler'in ve Gurlular'ın Hârizmliler'e karşı ittifaklarının olduğu bir dönemde yani Râzî'nin Hârizmliler'e karşı Gurlular'ın siyasetini destekleyip onların himayesine girdiği bir dönemde yazılmış olmalıdır. Dinler ve mezhepler tarihine ait olan bu esere Râzî, Hûd sûresinin 118. âyetinin tefsirinde işaret etmektedir.²⁸⁴ Hûd sûresi, Receb 601'de (Mart 1205) tamamlandığına göre²⁸⁵ *er-Riyâz* kesin olarak bu tarihten önce yazılmıştır. Sonuç olarak *er-Riyâz*, 595 (1198) ile 601 (1205) yılları arasında bir dönemde yazılmış olmalıdır.

46. *el-Letâif-ü'l-Gıyâsiyye*²⁸⁶ *fî'l-mebâhisi'l-ilâhiyye*²⁸⁷ (F)

Telif tarihi 595-599 (1198-1202) arası. Râzî'nin girişinde belirttiğine göre Gurlular'ın büyük sultanı Gıyâseddin Muhammed'e (saltanatı: 558-599 [1163-1203]) "kırk yıllık birikiminin" neticesi olan bir hediye olarak ithaf edilmiştir.²⁸⁸ Buna göre Râzî'nin farklı kitaplarındaki "on yaşından beri"²⁸⁹ gibi ifadeleriyle birlikte düşünüldüğünde bu ifadenin sultanın davetiyle 595'te (1198) önce Fîrûzkuh'a daha sonra Herat'a gidip yerleştiği tarihe ve sonrasına denk düştüğü ortaya çıkar. Dört bölüm olarak planlanmış olmakla birlikte ilk bölümün dahi tamamlanamadığı dikkate alınırca eserin, sultanın vefatı sırasında yani Cemâziyelevvel 599 (Ocak 1203) tarihinde yazılmakta olduğu söylenebilir. Eserde *et-Tefsîr-ü'l-kebîr*'e atıf vardır.²⁹⁰

•••••

282 Râzî, *er-Riyâz-ü'l-mûneka*, s. 403.

283 Emîn, *A'yânü's-Şîa*, X, 106. *er-Riyâz*'ın muhakkiki 583 (1187) tarihini vermektedir.

284 Râzî, *et-Tefsîr*, XVIII, 78.

285 Râzî, *et-Tefsîr*, XVIII, 84.

286 İbnü'l-Kiftî, *Târihu'l-hükemâ'*, s. 293; İbnü's-Şa'âr, *Ukûdü'l-cümân*, VI, 111; İbn Ebî Usaybia, *Uyünü'l-enbâ'*, 470; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, IV, 180.

287 Tûsî, *Musannefât*, vr. 375^a.

288 Râzî, *Letâif-i Gıyâsi*, Tahran Kütübhanesi-i Meclis-i Şûrâ-yı Millî, nr. 12087, vr. 2^{a-b}; Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2341, vr. 2^a.

289 Meselâ bk. Râzî, *el-Heyûlâ ve's-süret*, vr. 124.

290 Râzî, *Letâif-i Gıyâsi*, vr. 29^a.

**47. Menâkübü (l-İmâmi'²⁹¹l-A'zam e'²⁹²)'ş-Şâfi'²⁹³/
Musannefün fî menâkibi'ş-Şâfi'²⁹⁴ / Tercihü mezhebi'ş-Şâfi'
ve ahbaruhü'²⁹⁵ / İrşâdü't-tâlibîn ile'l-menâhici'l-kavîm fî
beyâni menâkibi'l-İmâmi'ş-Şâfi' radıyallâhu anh'²⁹⁶ (A)**

Telif tarihi 27 Safer 597 Çarşamba (7 Aralık 1200). Râzî'nin kendi kütüphanesine/kitaplarına müracaat etmeksizin yolculuklar sırasında kaleme aldığı²⁹⁷ bu eserin tamamlanma tarihi 27 Safer 597 (7 Aralık 1200) Çarşamba gecesidir.²⁹⁸ Eserde dönemin Gurlu Sultanı Gıyâseddin'e övgü²⁹⁹ ve *et-Tefsîrül-kebir*'e atıf vardır.³⁰⁰

48. eş-Şeceretü'l-mübâreke³⁰¹ fî ensâbi't-tâlibiyye³⁰² (A)

Telif tarihi Şâban 597 (Mayıs 1201). Râzî, neseb âlimi olan talebesi İsmâil el-Mervezî'den (ö. 632/1235) kendisi için nesebe dair bir kitap yazmasını istemiş,³⁰³ muhtemelen *el-Fahrî* isimli bu kitaptan ve konuyla ilgili çeşitli kaynaklardan istifade ile *eş-Şeceretü'l-mübâreke* adlı bu eserini telif etmiştir.³⁰⁴ Fakat bu eserin Râzî'ye aidiyeti konusunda bazı sebeplerle ciddi kuşkular dile getiren ve eserin Râzî'ye ait olmadığını dile getiren müellifler vardır.³⁰⁵ Eserin sonundaki kiraat kaydında Râzî, 597 yılının Şâban ayının

.....

291 İbnü'ş-Şa'âr, *Ukûdü'l-cümân*, VI, 109.

292 İbnü'l-Kiftî, *Târthu'l-hükemâ'*, s. 292.

293 İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ'*, s. 470; İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 249; Yâfiî, *Mir'âtü'l-cenân*, IV, 8.

294 Sübkî, *Tabakât*, VIII, 87; Taşköprizâde, *Miftâhü's-saâde*, II, 104.

295 Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, IV, 180.

296 Râzî, *Menâkübü'l-İmâmi'ş-Şâfi'*, s. 538.

297 Râzî, *Menâkübü'l-İmâmi'ş-Şâfi'*, s. 521.

298 Râzî, *Menâkübü'l-İmâmi'ş-Şâfi'*, s. 538.

299 Râzî, *Menâkübü'l-İmâmi'ş-Şâfi'*, s. 504-505.

300 Râzî, *Menâkübü'l-İmâmi'ş-Şâfi'*, s. 193.

301 Râzî'nin kiraat kaydında verdiği isim; bk. Râzî, *eş-Şeceretü'l-mübâreke*, s. 214.

302 Esere baskısında verilen isim.

303 Yâkût, *Mu'cemü'l-üdebâ*, II, 654-655.

304 Kaplan, *Fahrüddin er-Râzî Düşüncesinde Ruh ve Ahlak*, s. 352.

305 Ensârî, "Nüşhât Kâmil ez *eş-Şeceretü'l-mübâreke* Mensûb be-Fahr-i Râzî"; bk. ansari.kateban.com/entry1950.html [erişim: 10.03.2013].

başında (Mayıs 1201) eserin icâzetini İbn Şerefşah'a verdiğini belirtmektedir.³⁰⁶

49. *Lübâbu'l-İşârât*³⁰⁷ (A)

Telif tarihi 597 (1201). İbn Sînâ'nın *el-İşârât ve't-tenbîhât* adlı eserinin bazı önde gelenlerin isteği üzerine özetlenerek yeniden ifadesi olan bu eser, 597 (1201) yılında³⁰⁸ ve *Şerhu'l-İşârât*'tan yaklaşık yirmi yıl sonra yazılmıştır. Râzî *Lübâbu'l-İşârât*'ta *el-Âyâtü'l-beyyinât*'a atıf yapmaktadır.³⁰⁹

50. *Te'sisü't-takdîs*³¹⁰ / *Risâle fî mes'ele't-takdîs ve't-tenzîh*³¹¹ (A)

İlk telif tarihi 18 Ramazan 598 (11 Haziran 1202), telif yeri Herat. Eserin ilk şeklinde bahsedildiğine göre Râzî, Muharrem 596 yılında Herat'a yerleşince biraz da Kerrâmî mezhebinin etkisiyle, yoğun tartışmaların yaşandığı teşbih ve teccîm konusunda insanların şaşkınlık içinde olduklarını görür ve doğruyu bilmek isteyenlere yol göstermesi için bu eserini telif eder. İlk nüshadaki ferağ kaydı, 18 Ramazan 598'dir.³¹² Eser, daha sonra bu esere atıfta bulunan ve Zilkade 603'te (Haziran 1207) telif edilen Zümer sûresinin tefsirinin telif tarihi dikkate alındığında, Râzî'nin "en uzak doğu illerinde ikamet ettiği" bir zamanda muhtemelen 598-603 (1202-1207) yılları arasında tekrar

.....

306 Râzî, *eş-Şeceretü'l-mübâreke*, s. 13, 214-215.

307 Râzî, *et-Tefsîr*, XXXI, 178; İbnü'l-Kiftî, *Târîhu'l-hükemâ'*, s. 292; İbnü's-Şa'âr, *Ukûdü'l-cümân*, VI, 108; İbn Ebi Usaybia, *Uyünü'l-enbâ'*, s. 470; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, IV, 180.

308 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 94.

309 Râzî, *Lübâbu'l-İşârât*, s. 69.

310 Râzî, *et-Tefsîr*, XXII, 7; Zilkade 603 (Mayıs 1207) tarihinde tamamlanan (XXVII, 25) Zümer sûresinin tefsirinde, XXVII, 17; İbnü'l-Kiftî, *Târîhu'l-hükemâ'*, s. 292; İbnü's-Şa'âr, *Ukûdü'l-cümân*, VI, 109; İbn Ebi Usaybia, *Uyünü'l-enbâ'*, s. 470; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, IV, 179.

311 Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1278/2, vr. 112^b. Eserin kütüphanelerde kullanılan diğer isimleri ile *Esâsü't-takdîs* isminin yanlışlıkla verilmesi konusunda bk. Kaplan, *Fahrüddîn er-Râzî Düşüncesinde Ruh ve Ahlak*, s. 378.

312 Râzî, *Risâle fî mes'ele't-takdîs ve't-tenzîh*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1278/2, vr. 175^b; Hekimoğlu İsmâil, nr. 821, vr. 68^b.

düzenlenerek Eyyübî Sultanı Ebû Bekir b. Eyyüb'e (saltanatı 596-615 [1199-1218]) hediye olarak gönderilmiş,³¹³ sultan da buna karşılık Râzî'ye 1000 dinar göndermiştir.³¹⁴ Râzî bu eserinde *et-Tefsîrû'l-kebir*'den Bakara sûresinin 208. âyetinin tefsirine atıf yapmaktadır.³¹⁵

51. *Zâd-ı Meâd* (F)

Telif tarihi Receb-Ramazan 601 (Şubat-Nisan 1205). Eser, oğlu Muhammed'in Receb 601 (Şubat 1205) tarihindeki ölümü üzerine Bâmiyân Emîri Bahâeddin Ebû'l-Müeyyed Sâm b. Muhammed b. Mes'ûd'un (emirliği: 587-602/1191-1206) tâziyesine cevaben kaleme alınmıştır.³¹⁶ Esasen bir cevabî mektup olması sebebiyle Râzî'nin bir isim belirlemediği ve “kabir ziyaretinden istifadenin keyfiyeti hakkında risâle” diye atıfta bulunduğu³¹⁷ bu eserin kütüphanelerde farklı isimleri vardır: *Risâle fi'n-nefs ve tahkîku ziyâreti'l-kubûr*, *Risâle der cevâb-ı ta'ziyenâme*, *Risâle-i rûhiyye*, *Tahkîk der rûh ve bakâ-yı ân*, *Risâle der hakikat-ı morg ve ahvâl-i rûh*, *Risâle fi hikmeti'l-mevt*, *Risâle der beyân-ı mevt*.³¹⁸

52. *el-Berâhînü'l-bahâiyye*³¹⁹ (F)

Telif tarihi 602 (1206). *el-Berâhîn der İlm-i Kelâm* adıyla yayımlanan eser,³²⁰ Gurlular'ın Bâmiyân emîri olan Bahâeddin Sâm b.

•••••
313 Râzî, *Esâsü't-takdîs*, s. 10.

314 İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ'*, s. 470.

315 Râzî, *Esâsü't-takdîs*, s. 141.

316 Râzî, *Zâd-ı Meâd*, s. 25-48. *el-Metâlib*'in Receb 605 (Şubat 1209) tarihinde tamamlanan “el-Ervâhü'l-âliye ve's-sâfile” kitabında Râzî, kabir ziyareti konusunda “Muhammed b. Sâm b. Hüseyin el-Gürî”nin sorusuna yazdığı cevaptan bahsetmektedir; bk. *el-Metâlib*, VII, 275. Hüseyin oğlu Sâm oğlu Muhammed, Gurlular'ın sultanları Gıyâseddin ve Muizzüddin'i göstermekle beraber, biz risâlenin Bahâeddin'e yazıldığını risâlenin kendinden biliyoruz.

317 Râzî, *el-Metâlib*, VII, 275.

318 Hoca, “Râzî'nin *Zâd-ı Meâd*'i”, s. 26-27; Râzî, *Zâd-ı Meâd*, s. 25-27; Kaplan, *Fahreddin er-Râzî Düşüncesinde Ruh ve Ahlak*, s. 382.

319 İbnü'l-Kiftî, *Târîhu'l-hükemâ'*, s. 293; İbnü's-Şa'âr, *Ukûdü'l-cümân*, VI, 111; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ'*, s. 470.

320 Râzî, *el-Berâhîn der İlm-i Kelâm*, nşr. Seyyid Muhammed Sebzevârî, Tahran: Dânişgâh-ı Tahran, 1962, I-II.

Muhammed b. Mes'ûd b. Hüseyin el-Gürî (emirliği: 587-602/1191-1206) adına³²¹ 602 (1206) yılında Farsça kaleme alınmıştır.³²² Eser, Râzî'nin *el-Erbatn* adlı eserinin Farsça'ya tercümesi olmakla beraber kısmî ilâveler de vardır. Cûzcânî'nin Râzî'nin Emîr Bahâeddin için *Risâle-i Bahâiyye* adıyla bir risâle yazdığını belirttiği eser bu olmalıdır.³²³ Eserde *el-Halk ve'l-ba's*,³²⁴ *el-Cevherü'l-ferd*,³²⁵ *el-Mahsûl ve Nihâyetü'l-ukûl*³²⁶ adlı eserlerine atıflar vardır.

53. *el-Hamsîn fî usûli'd-dîn*³²⁷ (F)

Telif tarihi 599-602 (1203-1205). Eserin sunulduğu Muizzüddin (Şehâbeddin) Muhammed, "es-sultânü'l-mu'azzam" olarak nitelendiğine göre eser,³²⁸ Muizzüddin'in Gurlular'ın büyük sultanı olduğu yıllarda yani 599-602 (1203-1205) yılları arasında Farsça olarak yazılmıştır. Eserin sonunda Râzî zamanındaki Ehl-i sünnet'in halifesinin Ebû'l-Abbas Ahmed b. Hasan el-Abbâsî en-Nâsır-Lidîmilâh (saltanatı: 575-622/1180-1225) olduğunu söyleyerek Gurlular ile Abbâsî hilâfetinin ittifak ettikleri bir dönemi işaret etmektedir. Râzî'nin Kerrâmîler'le yoğun bir şekilde karşılaştığı 595 (1199) yılı sonrasının bir tezahürü olarak eserde, Kerrâmîler aleyhine başlıklara yer verilmiştir.³²⁹

.....

321 Râzî, *el-Berâhîn*, I, 3, 5.

322 *Fihrist-i Kütübhâne-i Meclis-i Şurâ-yı Millî*, VI, 51-52; Zerkân, *Fahrüddin er-Râzî*, s. 21.

323 Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, I, 388.

324 Râzî, *el-Berâhîn*, I, 52.

325 Râzî, *el-Berâhîn*, I, 271.

326 Râzî, *el-Berâhîn*, I, 250.

327 İbnü'l-Kiftî, *Târîhu'l-hükemâ'*, s. 293; İbnü'ş-Şa'âr, *Ukûdü'l-cümân*, VI, 111; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ'*, s. 470.

328 Râzî, *el-Hamsîn*, Süleymaniye Ktp., Yozgat, nr. 6/3, vr. 199^b; Reşid Efendi, nr. 333, vr. 1^b; eserin baskısında hazfedildiğinden bu bilgiler yoktur.

329 Râzî, *el-Hamsîn*, s. 43 ve tür.yer.

**54. *el-Hâdiye*³³⁰ *li't-taklîdi'l-müeddiye ile't-tevhîd*³³¹ /
*el-Kasîdetü'n-nûniyye*³³² (A)**

Telif tarihi 602-603 (1206-1207). Râzî Allah'ın tevhit ve tenzihine dair kırk beş beyitten meydana gelen bu kasidesini Bâmiyân Emîri Sultan Celâleddin Ali (emirliği: 602-612/1206-1215) için onun döneminde kaleme almıştır.³³³

55. *Risâletün fi zemmi'd-dünyâ*³³⁴ / *Risâletü Zemmi lezzâti'd-dünyâ*³³⁵ (A)

Telif tarihi 14 Şâban 604 (3 Mart 1208), Herat ve Hârizm. Râzî, bu eserine Herat'ta başlamış, Hârizm'de Sultan Alâeddin Muhammed'in (saltanatı: 596-617/1200-1220) sarayında ikameti sırasında mezkûr tarihte tamamlamıştır.³³⁶ Eserde sadece *el-Metâlib*'e atıflar vardır.³³⁷

56. *el-Ahlâk*³³⁸ / *Muhtasarü'l-ahlâk*³³⁹ / *İlmü'l-ahlâk (en-Nefs ve'r-rûh)*³⁴⁰ (A)

Telif tarihi 574'ten (1179) sonra veya 605 sonu 606 başı (1209). Râzî *el-Mebâhis*'in başında ve sonunda Allah ömür verirse nübüvvet, ahlâk ve siyasete dair bir kitap yazmak arzusunda olduğunu dile getirmektedir.³⁴¹ Yine Râzî *el-Metâlib*'de külliyatın bir

••••••••

330 İbnü'ş-Şa'âr, *Ukûdü'l-cümân*, VI, 113.

331 Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, IV, 181.

332 Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, IV, 181.

333 Kaplan, *Fahrüddîn er-Râzî Düşüncesinde Ruh ve Ahlak*, s. 299-300.

334 İbnü'l-Kiftî, *Târîhu'l-hükemâ'*, s. 293; İbnü'ş-Şa'âr, *Ukûdü'l-cümân*, VI, 111; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ'*, s. 470; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, IV, 180.

335 Râzî, *Risâletü zemmi lezzâti'd-dünyâ*, nşr. Shihadeh, *The Teleological Ethics of Fakhr al-Din al-Râzî* içinde, Leiden: E. J. Brill, 2006.

336 Râzî, *Risâletü zemmi lezzâti'd-dünyâ*, s. 265.

337 Râzî, *Risâletü zemmi lezzâti'd-dünyâ*, s. 260, 261.

338 Râzî, *el-Metâlib*, VII, 127.

339 Tûsî, *Musannefât*, vr. 375^a.

340 Oxford Bodleian Ktp., Hunt, nr. 534/2 nüshası; Râzî, *en-Nefs ve'r-rûh*, s. 5.

341 Râzî, *el-Mebâhisü'l-meşrkiyye*, I, 93; II, 557.

parçası olarak bir ahlâk kitabı yazacağından bahsetmektedir.³⁴² Bu durumda eserin muhtemel tarihleri olarak yukarıdaki rakamlar verilebilir. Bununla birlikte *el-Mebâhis*'in yazılışından *el-Metâlib*'e kadar geçen yaklaşık otuz yıl içerisinde esere başka bir atıf yapılmaması, onun ikinci tarihte yazıldığını düşünmeye götürmektedir.³⁴³

57. el-Me'âlim³⁴⁴/el-Me'âlim fi'l-usûleyn:³⁴⁵ a) el-Me'âlim fi usûli'd-dîn³⁴⁶ (fi ilmi'l-keâm)³⁴⁷ / el-Me'âlim fi usûli'l-fikh³⁴⁸ el-Me'âlim fi ilmi'l-hilâf³⁴⁹ ve'l-cedel³⁵⁰ (A)

Telif tarihi 7 Cemâziyelevvel 605 (17 Kasım 1208). Eser, tarihçilerin verdikleri isimlerin de işaret ettiği üzere Râzî tarafından a) usûlü'd-dîn (ilm-i keâm), b) usûl-i fikh, c) fikh, d) hilâfiyyât, e) hilâf ve cedel ilimlerini kapsamak üzere beş bölüm olarak tasarlanmıştır. Bugün ilk ikisine ait yazmalar ve bunların başka müelliflerce yapılmış şerhleri elimizdedir. Cedel kısmının Köprülü Ktp., nr. 519/3, vr. 123^b-153^b arasındaki eser olduğu söylenebilir. Diğer ilimlere ait yazmalar henüz tespit edilememiştir. Eserin telif tarihi dikkate alındığında diğer kısımların tamamlanmadığı söylenebilir. Kelâm ilmine dair olan İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'ndeki (nr. 3613, vr. 82a) ferağ kaydına göre, 611 (1214) yılında Halep'te, 605 (1208) tarihli müellif hattından istinsah edilmiştir.³⁵¹ Râzî, *el-Me'âlim fi usûli'l-fikh*'ta eserin ilk kitabına (ilm-i keâm) atıf yaptığına göre,³⁵² fikh

••••••••

342 Râzî, *el-Metâlib*, VII, 127.

343 Kitabın telifi, telif tarihi ve içeriği hakkında detaylı bir değerlendirme için bk. Kaplan, *Fahreddin er-Râzî Düşüncesinde Ruh ve Ahlak*, s. 274-281, 327, 360.

344 İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ'*, s. 470; İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 249; Sübkî, *Tabakât*, VIII, 87.

345 İbnü'l-Kiftî, *Târihu'l-hükemâ'*, s. 292; İbnü's-Şa'âr, *Ukûdü'l-cümân*, VI, 109.

346 Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, IV, 179.

347 İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 249.

348 İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 249; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, IV, 179.

349 Râzî, *el-Me'âlim fi usûli'l-fikh*, s. 136.

350 Eserin diğer isimleri için bk. Kaplan, *Fahreddin er-Râzî Düşüncesinde Ruh ve Ahlak*, s. 316-317.

351 İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Ktp., nr. 3613, vr. 82^a; Bulut, "Fahr al-Dîn al-Râzî'nin Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri", s. 116.

352 Râzî, *el-Me'âlim fi usûli'l-fikh*, s. 73, 98.

usulü hakkındaki bu ikinci kitap ilk kitaptan sonra yazılmıştır. Yine fıkha ilişkin bölümde 595'ten (1199) önce yazılan Bakara sûresinin, 106. âyetinin tefsirine, 601'de (1205) tamamlanan Ra'd sûresinin 39. âyetinin tefsirine³⁵³ ve *el-Mahsûl*'e atıf vardır.³⁵⁴ İbn Ebî Usaybia, Râzî'nin küçük boyutlu kitaplarından en son yazılanın *el-Me'âlim* olduğunu belirtmektedir.³⁵⁵

58. *el-Hüdâ*³⁵⁶

Telif tarihi 605 (1208) veya daha öncesi. Râzî'nin sadece *Şerhu Uyûni'l-hikme*'de atıfta bulunduğu bu eser, işaret edilen konular dikkate alınrsa mantık ve felsefe konularını kapsamaktadır ve muhtemelen şerhle paralel bir şekilde yazılmıştır.

59. *Şerhu Uyûni'l-hikme*³⁵⁷ (A)

Telif tarihi Zilhicce 605-Muharrem 606 (Haziran-Temmuz 1209) arası. İbn Sînâ'nın mantık, tabiiyyât ve ilâhiyyatı muhtevi eseri *Uyûnü'l-hikme*'nin şerhi niteliğindeki bu eser, Râzî'nin öğrencisi ve Manuşehr Şirvan Emîri Muhammed b. Rıdvân'ın torununun ısrarlı talepleri üzerine yazılmıştır.³⁵⁸ Râzî'nin şerhin girişinde otuz yıldan daha az bir sürede eserlerindeki tahriften bahsetmesinden hareketle Zerkân, şerhin 590-595 (1194-1199) yılları arasında³⁵⁹ ya da *Lûbübü'l-İşârât*'in telif tarihine, yani 597'ye (1201) yakın bir zamanda yazıldığını iddia ederken³⁶⁰ aynı gerekçeden hareketle Griffel, eserin telif tarihini 600'lerin (1200) başı olarak gösterir.³⁶¹ Dânişpejûh ise eserin telif tarihini yine aynı ifadelerden yola çıkarak 601 ile 602 yılları arasında göstermektedir.³⁶²

.....

353 Râzî, *el-Me'âlim fî usûli'l-fıkh*, s. 114.

354 Râzî, *el-Me'âlim fî usûli'l-fıkh*, s. 114.

355 İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ*, s. 470.

356 Râzî, *Şerhu Uyûni'l-hikme*, I, 83, 119, 181, 183; II, 187.

357 İbnü'l-Kiftî, *Târîhu'l-hükemâ*, s. 292; İbnü'ş-Şa'âr, *Ukûdü'l-cümân*, VI, 109;

İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ*, s. 470; İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 249.

358 Râzî, *Şerhu Uyûni'l-hikme*, I, 40.

359 Zerkân, *Fahrüddin er-Râzî*, s. 82, 84.

360 Zerkân, *Fahrüddin er-Râzî*, s. 84.

361 Griffel, "On Fakhr al-dîn al-Râzî's Life", s. 330.

362 Dânişpejûh, "Âşinâ-yi bâ-Şerhu Uyûni'l-hikmet-i İmâm-ı Râzî", s. 113-114.

İlk defa Kaplan'ın işaret ettiği gerekçelerden hareketle eser daha geç bir tarihte yazılmıştır. Şerhe Râzî'nin Serahsî'ye gönderdiği *Tahrîrû'l-vidâd* adlı mektup dışında eserlerinin hiçbirinde atıf yoktur. Burada Râzî, Herat'ta ikamet ettiğini ve kesintisiz süren yolculukları sırasında söz konusu şerhi telif ederek Serahsî'nin yüksek huzuruna sunduğunu belirtmektedir.³⁶³ Şerhte; *et-Tıbbû'l-kebir*, *et-Teşrîh*, *Nihâyetü'l-icâz*, *el-Mebâhis*, *es-Sırrû'l-mektûm*, *el-Mûlahhas*, *el-Man-tıku'l-kebir*, *Şerhu'l-İşârât*, *Esrârû't-tenzîl*, *el-Erbâin*, *el-Cevherü'l-ferd*, *el-Halk ve'l-ba's*, *el-Cebr ve'l-kader*, *el-Hüdâ* gibi eserlere atıf bulunur. Şerhin telif tarihi için bize yol gösteren atıflar ise *el-Metâlib*'e yapılan atıflardır. Bunlardan birincisi I, 87'de boşluk konusunda *el-Metâlib*'e (ki muhtemelen 17 Cemâziyelevvel 605 tarihinde tamamlanan "ez-Zaman ve'l-mekân" adlı kitabına); III, 96'da (*el-Metâlib*'in) "el-Cebr ve'l-kader" adlı kitabına ve III, 100'de küllîler konusunda *el-Metâlib*'e (muhtemelen Râzî'nin planında belirttiği ama bugünkü baskılarda bulunmayan mantık kitabına) atıflar vardır. Buna göre *el-Metâlib*'in elimize ulaşan kitaplarında ilk ferağ kaydı Zilkade 603 (Haziran 1207) tarihli I. cilde ait iken³⁶⁴ son ferağ kaydı (yedinci kitap) 4 Receb 605'tir (12 Ocak 1209).³⁶⁵ Tamamlanmamış "el-Cebr ve'l-kader" adlı son kitabın, talebesi Abülcebbâr b. Muhsin el-Cîlf tarafından Râzî'nin hattından yapılan istinsahının ferağ kaydı ise Muharrem 606'dır (Temmuz-Ağustos 1209).³⁶⁶ Buna göre "el-Cebr ve'l-kader" in Râzî tarafından telifi Receb 605 (Ocak 1209) ile en geç Muharrem 606 (Temmuz 1209) arasında olmalıdır. *el-Cebr*'e atıf yaptığından dolayı şerh, *el-Metâlib*'in bu kısmıyla paralel bir şekilde ya da bundan sonra yazılmıştır ki bu da Zilhicce 605-Muharrem 606 (Haziran-Temmuz 1209) tarihleri arasında telif edildiği anlamına gelir. Söz konusu ikinci tarihten itibaren yani 21 Muharrem 606'dan başlayarak vefatına kadar süren dönemde ise Râzî hastadır. Sonuç olarak Râzî'nin Sadreddin es-Serahsî'ye gönderdiği mektubundaki atıfından anlaşılacağı ve Kaplan'ın gerekçelerini gösterdiği

•••••

363 Kaplan, "Fahrüddîn er-Râzî'nin Sadruddîn es-Serahsî'ye Gönderdiği Mektup", s. 116 vd.

364 Râzî, *el-Metâlib*, I, 333.

365 Râzî, *el-Metâlib*, VII, 249.

366 Râzî, *el-Metâlib*, IX, 390.

üzere eser, 605'te (1209) Râzî'nin vefatından yaklaşık bir yıl önce yazılmıştır.³⁶⁷

60. *el-Metâlibü'l-âliye*³⁶⁸ (*fi'l-hikme*³⁶⁹ / *fi usûli'd-dîn*³⁷⁰ / *fi ilmi'l-kelâm*³⁷¹) / *Ûsûlucyâ*³⁷² (A)

Telif tarihi 603-605 (1207-1209). Râzî'nin kendi planında bu külliyyatın sadece ilm-i ilâhî kısmı on kitap olarak planlanmıştır.³⁷³ Râzî'nin vefatına yakın dönemde yazdığı eserlerden biri olan *el-Metâlibü'l-âliye*'nin ilk cildi 603 (1207) yılında, diğer ciltlerinin tamamı ise 605 (1208) yılının son aylarında başlamış, 1209'un ilk aylarında tamamlanmıştır. *Temmet* kayıtlarına göre dokuz cildin ikmal tarihleri şöyledir:

1. *ed-Delâil alâ isbâti'l-îcâb*: (?) Zilkade 603 Cuma (Mayıs 1207).³⁷⁴

2. *et-Tenbîh alâ delâili't-tevhîd ve't-tenzîh*: 605 Rebûlevvelinin ikinci yarısı (1208 Eylül); Hârizm Cürcâniyyesi.³⁷⁵ Râzî, bu kitaba *Tenzihillâhi teâlâ* adıyla da atıf yapar.³⁷⁶

3. *es-Sıfâtü'l-icâbiyye*: 6 Rebûlâhîr 605 Pazartesi (18 Ekim 1208) gününde Hârizm Cürcâniyyesi.³⁷⁷

•••••

367 *Şerhu Uyûni'l-hikme*'nin telif tarihindeki hataları göstererek tarihi bu şekilde tashih eden Kaplan'ın detaylı delilleri için bk. Kaplan, "Fahrüddîn er-Râzî'nin Sadruddîn es-Serahsî'ye Gönderdiği Mektup", s. 116 vd.

368 Râzî, *Risâletü zemmi lezzâti'd-dünyâ*, s. 260, 261; a.mlf., *Şerhu Uyûni'l-hikme*, I, 87; III, 96, 100; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ'*, s. 470; Tûsî, *Musannefât*, vr. 375^a.

369 İbnü'l-Kiftî, *Târîhu'l-hükemâ'*, s. 292; İbnü'ş-Şa'âr, *Ukûdü'l-cümân*, VI, 109.

370 Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, IV, 179.

371 İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 249.

372 İbnü'l-Ekfânî, *İrşâdü'l-kâsîd*, s. 133.

373 Râzî, *el-Metâlib*, I, 63-64.

374 Râzî, *el-Metâlib*, I, 331.

375 Râzî, *el-Metâlib*, II, 151.

376 Râzî, *el-Metâlib*, VII, 29.

377 Taşköprizâde, *Miftâhü's-saâde*, II, 105

4. *Mebâhisü'l-hudûs ve'l-kıdem ve esrârü'd-dehr ve'l-ezel*: [2] Cemâziyelevvel 605 ilk Çarşamba (12 Kasım 1208).³⁷⁸

5. *ez-Zamân*³⁷⁹ ve'l-mekân³⁸⁰ (*el-Mekân ve'z-zamân*):³⁸¹ 17 Cemâziyelevvel 605 Cumartesi gecesi (27 Kasım 1208).³⁸²

6. *el-Heyûlâ*:³⁸³ 12 Cemâziyelâhir 605 Pazartesi (22 Aralık 1208).³⁸⁴

7. *el-Ervâh*³⁸⁵ ü'l-âliye ve's-sâfile³⁸⁶ (*en-Nefs*):³⁸⁷ 4 Receb 605 Pazartesi (12 Ocak 1209).³⁸⁸

8. *en-Nübüvvât*:³⁸⁹ 4 Receb 605 Pazartesi'den (12 Ocak 1209) sonra. Bu kitabın ferağ kaydı bulunmamakla birlikte, Râzî'nin önceki ciltlerin yazım hızı göz önüne alındığında 605 yılının Receb ayında; en geniş zaman aralığı dikkate alınırca 605 yılının son yarısında (1209) yazılmıştır.

9. *el-Cebr*³⁹⁰ ve'l-kader³⁹¹ (*el-kazâ ve'l-kader*³⁹²): Râzî'nin öğrencisi Abdülcebbâr b. Muhsin el-Cîlî tarafından Râzî'nin hattından Muharrem 606'nın son on gününde (Temmuz-Ağustos 1209) istinsah edilmiştir.³⁹³ Buna göre eserin mevcut bölümü, nübüvvet

••••••••••

378 Râzî, *el-Metâlib*, IV, 427.

379 Râzî, *el-Metâlib*, VII, 30.

380 Râzî, *el-Metâlib*, VI, 174; VII, 29.

381 Râzî, *el-Metâlib*, I, 331; IV, 404.

382 Râzî, *el-Metâlib*, V, 185.

383 Râzî, *el-Metâlib*, VII, 14.

384 Râzî, *el-Metâlib*, VI, 215.

385 Râzî, *el-Metâlib*, VIII, 135.

386 Râzî, *el-Metâlib*, VII, 220.

387 Râzî, *el-Metâlib*, I, 55; VII, 255; VIII, 112, 137.

388 Râzî, *el-Metâlib*, VII, 428-429.

389 Râzî, *el-Metâlib*, VII, 322.

390 Râzî, *el-Metâlib*, VIII, 11.

391 Râzî, *el-Metâlib*, II, 144; III, 357; VIII, 11; a.mlf., *et-Tefsîr*, XIII, 127; a.mlf., *Şerhu Uyûni'l-hikme*, III, 96.

392 Râzî, *el-Metâlib*, I, 107; İbnü'l-Kiftî, *Târîhu'l-hükemâ'*, s. 293; İbnü's-Şa'âr, *Ukûdü'l-cümân*, VI, 110; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ'*, s. 470; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, IV, 180.

393 Râzî, *el-Metâlib*, IX, 390.

üzerine olan VIII. ciltten sonra olmak kaydıyla³⁹⁴ 605 yılının son yarısında (1209) yazılmıştır. Râzî'nin öğrencisi, Cîlî'nin haber verdiği göre eser, tamamlanabilseydi kulların fiilleri; irade; hüsün ve kubuh olmak üzere üç bölümden teşekkül eden en geniş kitap olacaktı. Ancak Râzî'nin hastalığı ve ardından gelen vefatı sebebiyle yarım kalmıştır.³⁹⁵

İbn Ebî Usaybia'ya göre, Râzî'nin bu son büyük telifatı tamamlanmamıştır.³⁹⁶ Bu konuyla ilgili birkaç hususu belirtmek gerekir: Râzî bu külliyyatın çeşitli kitaplarında, “bu kitabın mantık ilmi kitabında” vb. şeklinde atıflar yapmaktadır.³⁹⁷ Ancak bugün yazmalarında bu tür bir kitaba henüz rastlanmamıştır. Diğer yandan bugünkü baskılar ile Râzî'nin girişte belirttiği plan arasında takdim ve tehirler vardır. Girişteki planda yer alan *el-Ahlâk* kitabının varlığına dair net bir bilginimiz olmadığı gibi yine girişte yer alan *el-Meâd* da Râzî'nin vefatı sebebiyle yazılamamıştır.³⁹⁸

61. *Tahrîrû'l-vidâd ve tahrîrû'l-ittihâd*³⁹⁹ / *Mektûbu Râzî*⁴⁰⁰ / *Nâme-i Râzî*⁴⁰¹ (A)

Telif tarihi Muharrem-Ramazan 606 (Temmuz-Mart 1210) arası. Râzî'nin birçok eserini kendisine takdim ettiği, Nişâbur

.....

394 Zira Râzî nübüvvele dair VIII. ciltte cebir, kazâ ve kader konusunda IX. cilde ileriye dönük geleceğe dair atıfta bulunur (VIII, 11, 19).

395 Râzî, *el-Cebr ve'l-kader*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1278, vr. 1^b, 111^b.

396 İbn Ebî Usaybia, *Uyûnû'l-enbâ'*, s. 470.

397 Râzî, *el-Metâlib*, I, 81; III, 13, 103, 104; VII, 75.

398 Detaylar için bk. Kaplan, *Fahrüddîn er-Râzî Düşüncesinde Ruh ve Ahlak*, s. 324-328.

399 Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'ndeki nüshadan (III. Ahmed, nr. 3483/15) nakleden Kaplan, “Fahrüddîn er-Râzî'nin Sadruddîn es-Serahsî'ye Gönderdiği Mektup”, s. 94; a.mlf., *Fahrüddîn er-Râzî Düşüncesinde Ruh ve Ahlak*, s. 365.

400 Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'ndeki nüshadan (III. Ahmed, nr. 3483/15) nakleden Kaplan, “Fahrüddîn er-Râzî'nin Sadruddîn es-Serahsî'ye Gönderdiği Mektup”, s. 94; a.mlf., *Fahrüddîn er-Râzî Düşüncesinde Ruh ve Ahlak*, s. 365.

401 Farsça nüshalar hakkında bk. Kummi, “Fahr-i Râzî ve Mükâtabe-i ü bâ Yekî ez Hükemây-ı Muâsır Hod”, s. 10-26.

Dîvân-ı İstifâ veziri (maliye bakanı) iken makamını oğlu İmâdüddin'e terkedip kendini ilme veren Sadreddin Ali b. Nâsır el-Hüseyinî es-Serahsî'ye (ö. 622/1225) yazılmış bir mektuptur.⁴⁰²

62. *el-Ecvibe (Mektûb) (A)*

Telif tarihi Muharrem-Ramazân 606 (Temmuz-Mart 1210) arası. Daha önce *Şerhu Külliyyâti'l-Kânûn*'u kendisi için kaleme aldığı Sadreddin es-Serahsî'nin sorularına cevap olarak yazdığı muhtelif konuları muhtevi bir eserdir.⁴⁰³

63. *et-Tefsîrû'l-kebîr*⁴⁰⁴ / *Mefâtihu'l-gayb*⁴⁰⁵ (A)

Telif tarihi 592-606 (1196-1210). Râzî'nin tefsire yönelik bütün atıfları *et-Tefsîrû'l-kebîr* şeklindedir. Tabakat kitapları onun bu eserini *Mefâtihu'l-gayb* diye isimlendirdiğini belirtirlerse de bu tür bir isimlendirmeye Râzî'de henüz rastlanılamamıştır. Safedî ve onu takip eden müellifler tefsirin minberden imlâ yoluyla yazdırıldığını belirtmektedirler.⁴⁰⁶ Tefsirin tamamlanıp tamamlanmadığı problemi ise bu çalışmanın sınırları dışında olmakla birlikte, konuyla ilgili görüşleri ana hatlarıyla vermek, kronolojisi tespit edilen ve edilemeyen süreler açısından önemlidir.

İbnü'l-Kiftî, İbnü'ş-Şa"âr gibi Râzî dönemine yakın tabakat müelliflerinin Râzî'nin tefsirinin eksik olduğuna dair bir nakilleri yoktur. İlk defa İbn Hallikân tefsirin tamamlanmadığını,⁴⁰⁷ İbn Ebî Usaybia ise tefsire Şemseddin el-Huveyyî'nin (ö. 637/1240) bir teimme yazdığını belirtir.⁴⁰⁸ İbn Hallikân ve İbn Ebî Usaybia'nın bu

•••••

402 Râzî, *Tahrîrû'l-vidâd*, s. 97.

403 Kaplan, *Fahrüddîn er-Râzî Düşüncesinde Ruh ve Ahlak*, s. 292.

404 Râzî, *el-Erbâin*, II, 163, 176; a.mlf., *el-Letâifu'l-Gıyâsiyye*, vr. 29^a; a.mlf., *Menâkıb*, s. 19; a.mlf., *Esâsü't-takdis*, s. 141; a.mlf., *el-Metâlib*, IV, 355, 360; VII, 401; İbnü'l-Kiftî, *Târîhu'l-hükemâ'*, s. 292; İbnü'ş-Şa"âr, *Ukûdü'l-cümân*, VI, 108; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ'*, s. 470; Kütübî, *Uyûnü't-tevârih*, IV, vr. 12^a.

405 İbnü'l-Kiftî, *Târîhu'l-hükemâ'*, s. 292; İbnü'ş-Şa"âr, *Ukûdü'l-cümân*, VI, 108; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ'*, s. 470.

406 Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, IV, 179.

407 İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 249.

408 İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ'*, s. 647.

ifadelerine Sübkî, İsnevî, Askalânî ve Kâtib Çelebi gibi sonraki yazarlar ise Huveyyî tarafından yapılan tekmilenin eksik kalan kısımlarının da Necmeddin el-Kammûlî (ö. 727/1327) tarafından tamamlandığı iddiasını eklerler.⁴⁰⁹ Köprülü Râgıb Paşa'nın (ö. 1176/1773) emriyle konu üzerinde çalışan Arap dili ve metin tashihi uzmanı Seyyid Muhammed Nazîf de aynı kanaate ulaşmış ve incelediği nüshalardan birinden Ankebût sûresinden Yâsîn sûresinin sonuna kadar Râzî'nin öğrencisi Huveyyî'nin, Muhammed sûresinden Vâkıa sûresinin sonuna kadar da Kammûlî'nin olduğuna dair bir kaydı nakletmiştir.⁴¹⁰ Jomier, bu kayıtların Topkapı Sarayı Müzesi (III. Ahmed, nr. 1838) ve Süleymaniye (Fâtih, nr. 308) kütüphanelerindeki nüshalarda olduğunu bildirmektedir.⁴¹¹ Asrımızda bu problem üzerine çalışan Muhsin Abdülhamîd ve Ali el-Îmârî gibi araştırmacılar ise *et-Tefsîr*'in Râzî tarafından tamamlandığını belirtirler.⁴¹²

Râzî'nin tefsir için 590 (1194) öncesinde malzeme topladığını⁴¹³ ve muhtemelen ilk yazılan sûrelerden olan Nâs sûresinin 592'de (1196) yazılmış olabileceği⁴¹⁴ göz önüne alınırsa *et-Tefsîr-ü'l-kebîr*, Râzî'nin ömrünün son yirmi yılında üzerinde çalıştığı şaheseridir. Tefsirin yazılma sürecinde Râzî, yirmi beşe yakın farklı eser kaleme almıştır ve bunların bir kısmı *el-Erbain*, *el-Me'âlim*, *Şerhu Uyûni'l-hikme*, *el-Metâlib* gibi büyük eserleridir. Dolayısıyla burada bir bütün olarak tefsirin kronolojisinden değil, tek tek sûrelerin kronolojisinden bahsetmek gerekir.

Sûrelerin, Râzî tarafından resmî tertibe göre tefsir edilmemiş olması kronolojinin tertibindeki en büyük zorluklardan biridir. Sûre tefsirlerinin birbirlerine olan atıflarının kronolojik bakımdan

•••••

409 İmârî, "Hel etemme el-Fahrü'r-Râzî kitâbehu fi't-tefsîr I", s. 286-290; İsnevî, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, II, 169; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1756.

410 Kaplan, "Fahruddin er-Râzî'nin Sadreddîn es-Serahsî'ye Gönderdiği Mektup", s. 126-127.

411 Jomier, "Les Mafatih al-Ghayb", s. 272.

412 Abdülhamîd, *er-Râzî: Müfessiren*, s. 51-63; İmârî, "Hel etemme'l-Fahrü'r-Râzî kitâbehu fi't-tefsîr I", s. 286-290; a.mlf., "Hel etemme'l-Fahrü'r-Râzî kitâbehu fi't-tefsîr? II", s. 539-546; a.mlf., "Hel etemme'l-Fahrü'r-Râzî kitâbehu fi't-tefsîr? III", s. 811-815.

413 Râfiî, *et-Tedvîn*, I, 477-478.

414 Jomier, "Les Mafatih al-Ghayb", s. 254-255.

tutarsızlıkları, sıralamada büyük zorluklar teşkil etse de Lagarde'ın oluşturduğu dökümler ve atıf dizileri dikkate alınarak göreceli sûre tefsirleri kronolojisi yapılabilir.⁴¹⁵ Fakat bu çalışmanın sınırlarını aşacağından dolayı, burada sadece Bakara sûresinin tefsirinin, atıflardan hareketle, Rebûlâhir 595'te (Şubat 1199) yazılan Âl-i İmrân tefsirinden önce yazıldığını belirtmek gerekir.⁴¹⁶ Bunun dışında kronolojisi kesin olan sûrelerin listesi ise şöyledir:

•••••

415 Lagarde, *Index du Grand Commentaire de Fahr al-Dîn al-Râzî*, s. 51-57.

416 İmârî, "Hel etemme el-Fahrû'r-Râzî kitâbehu fi't-tefsîr I", s. 290.

Tefsîr'de Kronolojisi Kesin Olan Sûreler Tablosu					
Yıl	Ay	Gün	Yaklaşık Milâdî Karşılığı	Sûre Numarası ve Adı	Dipnot, Yer ve Notlar
592	19 Şevval	Pazar	15 Eylül 1196	114 en-Nâs	¹ Felâk ve birçok kısa sûre dahil.
595	Rebtülâhîrin başı	Perşembe	28 Ocak veya 4 Şubat 1199	3 Âl-i İmrân	²
	12 Cemâziyelâhîr	Salı	13 Nisan 1199	4 en-Nisâ	³
601	? Receb	Cumartesi	Şubat 1205	10 Yûnus	⁴
	? Receb	Pazartesi	Mart 1205	11 Hüd	⁵
	7 Şâban	Çarşamba	30 Mart 1205	12 Yûsuf	⁶
	18 Şâban	Pazar	10 Nisan 1205	13 er-Ra'd	⁷
	Şâbanın sonu	Cuma	[22] Nisan 1205	14 İbrâhim	⁸ Bağlân sahrası
	14 Ramazan	Cuma	6 Mayıs 1205	9 et-Tevbe	⁹
	? Ramazan 12 Zilhicce	Pazar Çarşamba	Mayıs 1205 Ağustos 1205	8 el-Enfâl	¹⁰ Bağlân ¹¹
	Zilhicce		Temmuz/Ağustos 1205	7 el-A'râf	¹²
602	1 Muharrem ? Muharrem	- Salı	18 Ağustos 1205 Ağustos sonu 1205	16 en-Nahl 16 en-Nahl	¹³ yazılırken ¹⁴ bitişi
	20 Muharrem	Salı	6 Eylül 1205	17 el-İsrâ	¹⁵ Gazne
	17 Safer	Salı	4 Ekim 1205	18 el-Kehf	¹⁶ Gazne
603	17 Zilkade	Cuma	15 Haziran 1207	37 es-Sâffât	¹⁷
	[23] Zilkadenin ikinci on gününün sonunda	Perşembe	[21] Haziran 1207	38 es-Sâ'd	¹⁸
	Zilkadenin sonu	Salı	26 Haziran 1207	39 ez-Zümer	¹⁹
	2 Zilhicce	Cumartesi	30 Haziran 1207	40 el-Gâfir	²⁰ Herat
	4 Zilhicce	[Pazartesi]	2 Temmuz 1207	41 el-Fussilet	²¹
	8 Zilhicce	Cuma	6 Temmuz 1207	42 eş-Şûrâ	²²
	11 Zilhicce	Pazar	9 Temmuz 1207	43 ez-Zuhruf	²³
	12 Zilhicce	Salı	10 Temmuz 1207	44 ed-Duhân	²⁴
	15 Zilhicce	Cuma	13 Temmuz 1207	45 el-Câsiye	²⁵
	20 Zilhicce	Çarşamba	18 Temmuz 1207	46 el-Ahkâf	²⁶
	27 Zilhicce ²⁷	Perşembe	25 Temmuz 1207	48 el-Fetih	²⁸

Tefsîr'de Kronolojisi Kesin Olan Süreler Tablosu İçin Sonnotlar

- 1 Topkapı Sarayı Müzesi Ktp., III. Ahmed, nr. 1838 nüshadan nakleden Jomier, "Les Mafatih al-Ghayb", s. 254-255; ancak Jomier bu tarihin çok erken olması mü-nasebetiyle ihtiyatla karşılanması gerektiğini nakletmektedir.
- 2 Râzî, *et-Tefsîr*, IX, 162.
- 3 Râzî, *et-Tefsîr*, XI, 124.
- 4 Râzî, *et-Tefsîr*, XVII, 183; sonraki Hûd sûresinin de aynı ay içinde yazılmış olmasına binaen bu sûrenin ayın ilk cumartesi günü tamamlanmış olması gerekir.
- 5 Râzî, *et-Tefsîr*, XVIII, 84.
- 6 Râzî, *et-Tefsîr*, XVIII, 233.
- 7 Râzî, *et-Tefsîr*, XIX, 72.
- 8 Râzî, *et-Tefsîr*, XIX, 154; *et-Tefsîr*'in matbu metninde bazı sûrelerin sonunda Bağdat ve Bağdân şeklinde de verilen şehir isminin doğrusu, Bağlân'dır (III. Ahmed, nr. 49'daki yazma metnine binaen Jomier, "Les Mafatih al-Ghayb", s. 257). Bağlân, Belh'e altı günlük mesafede (Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, II, 246), Belh ve Gazne arasında bir şehirdir.
- 9 Râzî, *et-Tefsîr*, XVI, 244; İbrâhim sûresinin tefsiri 601 Şaban sonunda tamamlanmıştır. Enfâl sûresinin tefsirindeki tarih, Ramazan 601 iken Tevbe sûresinin tefsiri 14 Ramazan 601 şeklindedir. Bu durumda Tevbe sûresinin tefsirinin uzunluğu dikkate alındığında
- 10 Râzî, *et-Tefsîr*, XV, 222.
- 11 Topkapı Sarayı Müzesi ve Süleymaniye kütüphanelerindeki bazı nüshalara istinaden Jomier, "Les Mafatih al-Ghayb", s. 260.
- 12 Topkapı Sarayı Müzesi ve Süleymaniye kütüphanelerindeki bazı nüshalara istinaden Jomier, "Les Mafatih al-Ghayb", s. 260; el-A'râf sûresi 595 (1199) yılında yazılan *Levâmiu'l-beyyinât*'a atıf yapar (Râzî, *et-Tefsîr*, XV, 70).
- 13 Râzî, *et-Tefsîr*, XX, 53.
- 14 Râzî, *et-Tefsîr*, XX, 145.
- 15 Râzî, *et-Tefsîr*, XXI, 73; baskıda 601 şeklindeki tarih hatalı olup, doğrusu 602'dir.
- 16 Râzî, *et-Tefsîr*, XXI, 178.
- 17 Râzî, *et-Tefsîr*, XXVI, 173.
- 18 Râzî, *et-Tefsîr*, XXVI, 236.
- 19 Râzî, *et-Tefsîr*, XXVII, 25.
- 20 Râzî, *et-Tefsîr*, XXVII, 93.
- 21 Râzî, *et-Tefsîr*, XXVII, 141.
- 22 Râzî, *et-Tefsîr*, XXVII, 192.
- 23 Râzî, *et-Tefsîr*, XXVII, 236.
- 24 Râzî, *et-Tefsîr*, XXVII, 256.
- 25 Râzî, *et-Tefsîr*, XXVII, 276.
- 26 Râzî, *et-Tefsîr*, XXVIII, 36.
- 27 Baskıda 17 Zilhicce.
- 28 Râzî, *et-Tefsîr*, XXVIII, 109.

64. el-Vasıyye / Vasıyyetnâme / el-Vasâyâ / Sefâreşnâme (A)

Telif tarihi 21 Muharrem 606 Pazar (26 Temmuz 1209), Herat. Râzî vefatından sekiz ay önce hastalığının şiddetli döneminde öğrencisi İbrâhim b. Ebû Bekir b. Ali el-İsfahânî'ye yazdırmıştır.⁴¹⁷

Kronoloji ile ilgili son not

Râzî'nin eserleri, kronolojide sayılanlardan ibaret değildir. Tabakat kitaplarında verilen isimlerin tam bir sayımı yapıldığında, onun eserlerinin burada kronolojisi sunulan eserlerden daha fazla olduğu görülür. Söz konusu birçok eserin sadece isminin bilinmesi ve Râzî'nin diğer eserlerinde bir atfın olmaması sebebiyle kronoloji açısından zorunlu olarak ihmal edilmişlerdir. Bununla birlikte Râzî'ye aidiyeti kesin olan ancak kronolojide yer verilemeyen eserlerin bir listesi aşağıda verilmiştir. Nihayet Râzî'nin ilmî mirasının hâlâ önemli bir kısmı araştırılmayı beklemektedir. Râzî'ye nispet edilen fakat ona aidiyeti şüpheli olanlarla, tarih kitaplarında ve kütüphane kayıtlarında Râzî'ye nispet edilen ancak ona ait olmadığı kesin olarak bilinen eserler için Zerkân ve Kaplan'ın listelerine ve dipnotlarda verilen eserlerle ilgili diğer modern araştırmalara başvurulabilir.

Kronolojiye Dahil Edilmeyen Ancak Râzî'ye Aidiyeti Kesin Olan Eserlerin Alfabetik Listesi

65. *Ahkâmü'l-kıyâsi's-şer'*⁴¹⁸ / *İbtâlü'l-kıyâs*⁴¹⁹

66. *el-Câmiu's-sagîr*⁴²⁰

67. *el-Cedel*⁴²¹

68. *el-Esbâbü's-sitte*⁴²²

••••••••

417 İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ'*, s. 466.

418 İsim vermeksizin kıyas konusunda bir kitap olduğuna dair Râzî, *el-Kâşif*, s. 113, 118, 131; a.mlf., *el-Me'âlim*, s. 165; Tûsî, *Musannefât*, vr. 375^a.

419 İbnü'l-Kiftî, *Târîhu'l-hükemâ'*, s. 293; İbnü's-Şa'âr, *Ukûdü'l-cümân*, VI, 110; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ'*, s. 470; Kütübî, *Uyûnü't-tevârih*, IV, vr. 12^b; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, IV, 180.

420 Tûsî, *Musannefât*, vr. 375^a.

421 Köprülü Ktp., nr. 519/3, vr. 123^b-155^b.

422 İstanbul Üniversitesi Ktp., Arapça Yazmalar, nr. 4743/3, vr. 169^b-177^a; ayrıca bk. *et-Tibbü'l-kebir*.

69. *el-Eşribe*⁴²³
 70. *Fezâilü's-sahâbe*⁴²⁴
 71. *el-Hendese*⁴²⁵
 72. *Hıfzü's-sihha*⁴²⁶ / *Hıfzü'l-beden*⁴²⁷
 73. *İhkâmü'l-ahkâm*⁴²⁸
 74. *İlelü'l-ayn*⁴²⁹
 75. *İlmü'l-hey'e*⁴³⁰
 76. *Risâle fi'l-mantık*⁴³¹
 77. *Mebâhisü'l-hudûd*⁴³²
 78. *Mesâil fi't-tıb*⁴³³
 79. *Risâle fi isbâti mi'râci'l-cismânî*⁴³⁴

.....

- 423 İbnü's-Şa'âr, *Ukûdü'l-cümân*, VI, 110; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ'*, s. 470.
 424 İbnü'l-Kiftî, *Târîhu'l-hükemâ'*, s. 293; İbnü's-Şa'âr, *Ukûdü'l-cümân*, VI, 110; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ'*, s. 470; Kütübî, *Uyûnü't-tevârîh*, IV, vr. 12^b; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, IV, 180.
 425 İbnü'l-Kiftî, *Târîhu'l-hükemâ'*, s. 293; İbnü's-Şa'âr, *Ukûdü'l-cümân*, VI, 111; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ'*, s. 470.
 426 Süleymaniye Ktp., Hacı Beşir Ağa, nr. 518/6, vr. 78^a-91^b.
 427 Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 3694.
 428 İbnü'l-Kiftî, *Târîhu'l-hükemâ'*, s. 293; İbnü's-Şa'âr, *Ukûdü'l-cümân*, VI, 111; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ'*, s. 470; Kütübî, *Uyûnü't-tevârîh*, IV, vr. 12^b; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, IV, 180.
 429 İstanbul Üniversitesi Ktp., Arapça Yazmalar, nr. 4743/4, vr. 177^b-180^b; ayrıca bk. *et-Tıbbü'l-kebîr*.
 430 Râzî, *et-Tefsîr*, XIV, 115-128; XXVI, 120; Tûsî, *Musannefât*, vr. 375^a; Zâhiriyye Ktp., İlmü'l-hey'e, nr. 5428.
 431 Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 3774/2, vr. 25^a-70^b.
 432 İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ'*, s. 470; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, IV, 180.
 433 İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ'*, s. 470.
 434 Tûsî, *Musannefât*, vr. 375^a; eserin İran Kütübhâne-i Dânişgâh'ta bir nüshası vardır. Benzer şekilde İran Kütübhâne-i Meclis-i Şûrâ-yı Millî, nr. 16373/6'da *Goftâr der Meâd-ı Rûhânî ve Cismânî* adıyla bir sayfalık bir risâle daha bulunmaktadır.

80. *el-Müntehab*⁴³⁵ / *Müntehabü'l-Mahsûl*⁴³⁶
 81. *en-Nabz*⁴³⁷
 82. *Nefsetü'l-mesdûr*⁴³⁸
 83. *Nefyü'l-cihe*⁴³⁹
 84. *er-Riâye*⁴⁴⁰
 85. *er-Risâletü'l-kemâliyye*⁴⁴¹ *fi'l-hakâiki'l-ilâhiyye*⁴⁴²
 86. *Risâletü's-süâl*⁴⁴³
 87. *Şerhu divâni'l-Mütenebbi*⁴⁴⁴
 88. *Şerhu Musâderâtı Öklides*⁴⁴⁵ / *Musâderâtı Öklides*⁴⁴⁶
 89. *Şerhu Nehci'l-belâğa*⁴⁴⁷

••••••••

- 435 Kütübî, *Uyünü't-tevârih*, IV, vr. 12^b; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, IV, 179.
 436 İbnü's-Şa"âr, *Uküdü'l-cümân*, VI, 110.
 437 İbnü'l-Kiftî, *Târîhu'l-hükemâ'*, s. 293; İbnü's-Şa"âr, *Uküdü'l-cümân*, VI, 110; İbn Ebî Usaybia, *Uyünü'l-enbâ'*, s. 470; Kütübî, *Uyünü't-tevârih*, IV, vr. 12^b; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, IV, 180.
 438 İbnü'l-Kiftî, *Târîhu'l-hükemâ'*, s. 293; İbnü's-Şa"âr, *Uküdü'l-cümân*, VI, 111; İbn Ebî Usaybia, *Uyünü'l-enbâ'*, s. 470; Kütübî, *Uyünü't-tevârih*, IV, vr. 12^b; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, IV, 180; Urdu diline tercüme edilmiştir, bk. Kaplan, *Fahrüddîn er-Râzî Düşüncesinde Ruh ve Ahlak*, s. 340.
 439 Tûsî, *Musannefât*, vr. 375^a.
 440 İbn Ebî Usaybia, *Uyünü'l-enbâ'*, s. 470.
 441 İbnü'l-Kiftî, *Târîhu'l-hükemâ'*, s. 292; İbnü's-Şa"âr, *Uküdü'l-cümân*, VI, 109; Tûsî, *Musannefât*, vr. 375^a.
 442 İbn Ebî Usaybia, *Uyünü'l-enbâ'*, s. 470; Kütübî, *Uyünü't-tevârih*, IV, vr. 12^b; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, IV, 180. Eser, Muhammed Bâkır Sebzevârî tarafından (Tahran: Müessesetü İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahran, 1335/1956) neşredilmiştir.
 443 İbnü'l-Kiftî, *Târîhu'l-hükemâ'*, s. 292.
 444 Kütübî, *Uyünü't-tevârih*, IV, vr. 12^b; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, IV, 180.
 445 İbnü'l-Kiftî, *Târîhu'l-hükemâ'*, s. 293; İbnü's-Şa"âr, *Uküdü'l-cümân*, VI, 111; Tûsî, *Musannefât*, vr. 375^a.
 446 İbn Ebî Usaybia, *Uyünü'l-enbâ'*, s. 470; Kütübî, *Uyünü't-tevârih*, IV, vr. 12^b; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, IV, 180.
 447 İbnü'l-Kiftî, *Târîhu'l-hükemâ'*, s. 293; İbnü's-Şa"âr, *Uküdü'l-cümân*, VI, 110; İbn Ebî Usaybia, *Uyünü'l-enbâ'*, s. 470; Kütübî, *Uyünü't-tevârih*, IV, vr. 12^b; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, IV, 180.

90. *Şerhu Sakti'z-zend*⁴⁴⁸
 91. *Şerhu'l-Vecîz*⁴⁴⁹
 92. *Ta'cizü'l-felâsife*⁴⁵⁰
 93. *Takrîrû't-takrîr*⁴⁵¹
 94. *Tarîka fi'l-cedel*⁴⁵²
 95. *et-Tenbîh alâ ba'zî'l-esrâri'l-mûdeati fî suveri'l-Kur'ân*⁴⁵³
 96. *Mebâhisü'l-vücûd*⁴⁵⁴ *ve'l-adem*⁴⁵⁵
 97. *Zübdetü'l-efkâr ve umdetü'n-nuzzâr*⁴⁵⁶
 98. *Tefsîru sûreti'l-Bakara*⁴⁵⁷
 99. *et-Tahbîr fî ilmi't-ta'bîr*⁴⁵⁸

.....

448 İbnü'l-Kiftî, *Târîhu'l-hükemâ'*, s. 292; İbnü's-Şa"âr, *Ukûdü'l-cümân*, VI, 109; İbn Ebî Usaybia, *Uyünü'l-enbâ'*, s. 470; Kütübî, *Uyünü't-tevârih*, IV, vr. 12b; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, IV, 180; İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 249.

449 İbnü'l-Kiftî, *Târîhu'l-hükemâ'*, s. 293; İbnü's-Şa"âr, *Ukûdü'l-cümân*, VI, 110; İbn Ebî Usaybia, *Uyünü'l-enbâ'*, s. 470; Kütübî, *Uyünü't-tevârih*, IV, vr. 12b; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, IV, 180; İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 249; Tûsî, *Musannefât*, vr. 375^a.

450 İbnü'l-Kiftî, *Târîhu'l-hükemâ'*, s. 293; İbnü's-Şa"âr, *Ukûdü'l-cümân*, VI, 110; İbn Ebî Usaybia, *Uyünü'l-enbâ'*, s. 470; Kütübî, *Uyünü't-tevârih*, IV, vr. 12b; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, IV, 180.

451 Tûsî, *Musannefât*, vr. 375^a.

452 İbnü'l-Kiftî, *Târîhu'l-hükemâ'*, s. 292; İbnü's-Şa"âr, *Ukûdü'l-cümân*, VI, 109.

453 İbn Ebî Usaybia, *Uyünü'l-enbâ'*, s. 470; Kütübî, *Uyünü't-tevârih*, IV, vr. 12b; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, IV, 180.

454 İbn Ebî Usaybia, *Uyünü'l-enbâ'*, s. 470; Kütübî, *Uyünü't-tevârih*, IV, vr. 12b; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, IV, 180.

455 İbnü'l-Kiftî, *Târîhu'l-hükemâ'*, s. 292; İbnü's-Şa"âr, *Ukûdü'l-cümân*, VI, 109.

456 Muhtelif adlarla İbnü'l-Kiftî, *Târîhu'l-hükemâ'*, s. 292; İbnü's-Şa"âr, *Ukûdü'l-cümân*, VI, 111; İbn Ebî Usaybia, *Uyünü'l-enbâ'*, s. 470; Kütübî, *Uyünü't-tevârih*, IV, vr. 12b; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, IV, 180; İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 249.

457 İbnü'l-Kiftî, *Târîhu'l-hükemâ'*, s. 293; İbnü's-Şa"âr, *Ukûdü'l-cümân*, VI, 110; İbn Ebî Usaybia, *Uyünü'l-enbâ'*, s. 470; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, IV, 179.

458 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 354; Bağdâdî, *Hedîyyetü'l-arîfin*, II, 107; eseri Kütübhâne-i Meclis-i Şûrâ-yı Millî, nr. 758'deki nüshaya dayanarak ☞

EK 1. Râzî'nin Telif Tarihleri Tespit Edilebilen Eserlerinin Listesi

	Kitabın Adı ve Dili	Tarih	Kronoloji Notları
1	<i>el-Mebâhisü'l-îmâdiyye</i> (A)	565-569 (1170-1174) arası	<i>el-İşâre ve tahsîl'</i> den önce
2	İşârâtü'n-nüzzâr (A)	565-574 (1170-1179) arası	<i>Tahsîlü'l-hak'</i> tan önce
3	<i>el-Beyân ve'l-burhân</i>		İlk dönem. <i>et-Tahsîl'</i> den önce
4	<i>Tehzîbü'd-delâil</i>		İlk dönem. <i>et-Tahsîl'</i> den önce
5	<i>Ecvibetü'l-mesâilî'n-Neccâriyye</i>		İlk dönem. <i>et-Tahsîl'</i> den önce
6	<i>el-Âyâtü'l-beyyinât</i>	568'den (1172) önce	
7	<i>er-Risâletü'l-Mecdiyye</i>	570'ten (1175) önce	
8	<i>el-Muharrer fî hakâiki'n-nahv</i>	575'ten (1179) önce	<i>el-Mahsûl'</i> den önce
9	İsmetü'l-enbiyâ	575'ten (1179) önce	<i>el-Mahsûl'</i> den önce
10	<i>et-Tıbbü'l-kebîr</i>	573'ten (1177) önce	<i>Şerhu'l-Kânûn, el-Mebâhis, Nihâyetü'l-ukûl'</i> den önce
11	<i>et-Teşrih</i>		

.....

yayımlayan İrec Efşâr, “Zâhiren telif: Fahrüddin Muhammed b. Ömer Râzî” şeklinde belirterek eserin Râzî'ye aidiyetine şüphyle yaklaşmaktadır (*et-Tahbîr fî ilmi't-ta'bîr*, Tahran: Binyâdi Ferheng-i İrân, 1345; kapak sayfası). Esere klasik dönem atfı ise Ebü'l-Mevâhib İsmail el-Eberkühî'nin (ö. 760-786 arası) *Ta'bîr-i Sultânî* adlı eserindedir. Eberkühî, eserinde “*et-Tahbîr fî ilmi't-ta'bîr*: ez musannafât-ı İmâmü'l-muhakkikîn Fahrü'l-hak ve'd-dîn Muhammed er-Râzî kaddese-sirrehu” şeklinde atıf yapmaktadır; bk. Eberkühî, *Ta'bîr-i Sultânî*, Kütübhâne-i Meclis-i Şurâ-yı Millî, nr. 870, vr. 3; nr. 12528, vr. 3^b-4^a. Ayrıca aynı isimle İmam Gazzâlî'ye atfedilen bir eser de vardır. Bu eser, Arapça olup Râzî'ye atfedilen eser ile ilk bazı konuları benzerlik göstermekle beraber oldukça kısadır; bk. Köprülü Ktp., nr. 853/3; Bağdatlı Vehbi Efendi, nr. 2023/22.

FAHREDDİN ER-RÂZÎ'NİN ESERLERİNİN KRONOLOJİSİ

12	<i>el-Firâse</i>	573 (1177) ve daha önce	<i>Şerhu'l-Kânûn</i> 'dan önce
13	<i>Şerhu'l-Kânûn</i>	573-574 (1177-1178) arası	<i>el-Mebâhis</i> ve <i>el-Mûlahhas</i> 'tan önce
14	<i>et-Tarîkatü'l-Alâiyye</i>	573'ten (1177) önce	<i>Hadâiku'l-envâr</i> 'dan önce
15	<i>Hadâiku'l-envâr</i>	572-574 arası	Diğer adı: <i>Câmiu'l-ulûm</i>
16	<i>es-Sırrü'l-mektûm</i>	575'ten (1179) önce	<i>Şerhu'l-İşârât</i> ve <i>el-Mûlahhas</i> 'tan önce
17	<i>er-Risâletü's-sâhibiyye</i>	574'ten (1178) sonra	
18	<i>Mebâhisü'l-cedel /el-Kâşif an usûl</i>	574'ten (1178) sonra	
19	<i>Nihâyetü'l-icâz</i>	574-575 (1178-1179) arası	<i>Nihâyetü'l-ukûl</i> ve <i>Şerhu'l-İşârât</i> 'tan önce
20	<i>el-Mebâhisü'l-meşrûkiyye</i>	574-575 (1178-1179) arası	<i>Nihâyetü'l-ukûl</i> , <i>el-Mûlahhas</i> ve <i>Şerhu'l-İşârât</i> , <i>el-Halk ve'l-ba's</i> , <i>et-Tahsîl</i> , <i>Münâzarât</i> , <i>Şerhu Uyûni'l-hikme</i> 'den önce
21	<i>el-Mahsûl</i>	575 (1179) veya 576 (1180)	<i>Nihâyetü'l-ukûl</i> ile kısmen eş zamanlı. <i>el-Erbâin</i> , <i>el-Berâhîn</i> , <i>el-Me'âlim</i> , <i>et-Tefsîr</i> , <i>el-Metâlib</i> 'den önce
22	<i>Nihâyetü'l-ukûl</i>	575-576 (1179-1180) arası	<i>el-Mahsûl</i> ve <i>el-Mûlahhas</i> ile kısmen eş zamanlı. <i>Şerhu'l-İşârât</i> , <i>el-Muhassal</i> , <i>et-Tahsîl</i> , <i>el-Erbâin</i> , <i>el-Berâhîn</i> , <i>et-Tefsîr</i> , <i>el-Metâlib</i> 'den önce
23	<i>Şerhu Kitâbi'l-İrşâd</i>		<i>Nihâyetü'l-ukûl</i> 'den sonra
24	<i>el-Mûlahhas</i>	576 (1180) veya 5 Şevval 579 Cuma (20 Ocak 1184)	<i>Nihâyetü'l-ukûl</i> ile kısmen eş zamanlı. <i>Şerhu'l-İşârât</i> , <i>Münâzarât</i> , <i>el-Halk ve'l-ba's</i> , <i>Şerhu Uyûni'l-hikme</i> 'den önce

25	<i>el-Mantıku'l-kebîr</i>	576'dan (1180) itibaren	<i>el-Mûlahhas</i> ile beraber ve sonra, <i>Şerhu'l-İşârât</i> , <i>Şerhu Uyûni'l-hikme</i> 'den önce
26	<i>Risâle fî ecvibeti mesâili'l-Mes'ûdi</i>		<i>Nihâyetü'l-ukûl</i> 'den sonra <i>Şerhu'l-İşârât</i> 'tan önce
27	<i>Şerhu'l-İşârât</i>	576 (1180) ve sonrası	<i>el-Muhassal</i> , <i>Münâzarât</i> , <i>Tahsîl</i> , <i>el-Halk ve'l-ba's</i> , <i>Lübâbü'l-İşârât</i> , <i>Şerhu Uyûni'l-hikme</i> 'den önce
28	<i>Münâzara fi'r-red ale'n-nasârâ</i>	Tartışmanın tarihi 577-580 (1181-1184) arası	
29	<i>Kitâb fî usûli'd-dîn, Akâidü Ehli's-sünne</i>	10 Cemâziyelâhir 582 Çarşamba (27 Ağustos 1186)	
30	<i>Cevâbü'l-Gaylânî</i>	582-584 (1186-1188) arası	Semerkant
31	<i>Tahsîlü'l-hak</i>	585'ten (1189) sonra	
32	<i>el-Muhassal</i>	585-590 (1189-1194) arası	
33	<i>Münâzarât</i>	593-601 (1197-1205) arası	Münazaraların ve ilk kayıtların tarihi: 580-584 (1184-1188)
34	<i>İhtiyârâtü'l-Alâiyye</i>	585-590 (1189-1194) arası	
35	<i>Manzûme-i Mantık ve Felsefe</i>	589-591 (1193-1195) arası	Telif yeri: Merv
36	<i>el-Cevherü'l-ferd</i>	Eksik versiyonu 580-584 (1184-1188) Tamamlanışı 589-591 (1193-1195) arası	Telif yeri: Mâverâünnehir-Merv <i>el-Erbâin</i> , <i>el-Berâhin</i> , <i>Hodâşinâst</i> , <i>Şerhu Uyûni'l-hikme</i> , <i>el-Metâlib</i> 'den önce
37	<i>Risâle der Hodâşinâst</i>	591-592 (1195-1197) arası	

FAHREDDİN ER-RÂZÎ'NİN ESERLERİNİN KRONOLOJİSİ

38	<i>Esrârü't-tenzîl</i>	594 (1198)	<i>el-Erbâin ve Levâmiu'l-beyyinât</i> 'tan önce
39	<i>Arâisü'l-muhassal</i>	601'den (1205) önce	
40	<i>el-Erbâin fî usûli'd-dîn</i>	595 (1199)	<i>el-Metâlib, Levâmiu'l-beyyinât, Şerhu Uyûni'l-hikme</i> 'den önce
41	<i>Levâmiu'l-beyyinât</i>	595 (1199)	<i>el-Metâlib</i> 'den önce
42	<i>el-Heyûlâ ve's-sûret</i>	596 (1200)	<i>el-Halk ve'l-ba's</i> 'tan önce
43	<i>el-Halk ve'l-ba's</i>	596-597 (1200-1201) arası	<i>el-Berâhîn</i> 'den önce
44	<i>en-Nihâyetü'l-bahâiyye</i>	592-595 (1196-1199) arası	
45	<i>er-Riyâzü'l-mûneka</i>	595-601 (1198-1205) arası	
46	<i>el-Letâifü'l-Gıyâsiyye</i>	595-599 (1198-1202) arası	
47	<i>Menâkıbü's-Şâfiî</i>	27 Safer 597 Çarşamba (7 Aralık 1200)	
48	<i>eş-Şeceretü'l-mübâreke</i>	Şâban 597 (Mayıs 1201)	
49	<i>Lübâbü'l-İşârât</i>	597 (1201)	
50	<i>Te'sisü't-takdîs</i>	18 Ramazan 598 (11 Haziran 1202)	Herat
51	<i>Zâd-ı Meâd</i>	Receb-Ramazan 601 (Şubat-Nisan 1205)	
52	<i>el-Berâhînu'l-bahâiyye</i>	Telif tarihi: 602 (1206)	
53	<i>el-Hamsîn fî usûli'd-dîn</i>	599-602 (1203-1205)	
54	<i>el-Hâdiye</i>	602-603 (1206-1207)	
55	<i>Risâletün fî Zemmi'd-dünyâ</i>	14 Şâban 604 (3 Mart 1208)	Telif yeri: Herat ve Hârizm
56	<i>el-Ahlâk (en-Nefs ve'r-râh)</i>	605 sonu 606 başı (1209)	

57	<i>el-Me‘âlim</i>	7 Cemâziyelevvel 605 (17 Kasım 1208)	
58	<i>el-Hüdâ</i>	605 (1208) veya daha öncesi	
59	Şerhu Uyûni'l-hikme	Zilhicce 605 (Haziran 1209) Muharrem 606 (Temmuz 1209) arası	
60	<i>el-Metâlibü'l-âliye</i>	603-605 (1207- 1209)	603-605 iki yıllık süreçte
61	<i>Tahrîrû'l-vidâd</i>	Muharrem- Ramazan 606 (Temmuz-Mart 1210) arası	
62	<i>el-Ecvibe (Mektûb)</i>	Muharrem- Ramazan 606 (Temmuz-Mart 1210) arası	
63	<i>et-Tefsîrû'l-kebîr</i>	592-606 (1196- 1210)	Yaklaşık on beş yıllık süreçte
64	<i>el-Vasıyye</i>	21 Muharrem 606 Pazar (26 Temmuz 1209)	Herat

Bibliyografya

- Abdülhamîd, Muhsin, *er-Râzî: Müfessiren*, Bağdat: Dârü'l-hürriyye, 1974.
- Âgâ Büzürg-i Tahrânî, Muhammed Muhsin Tahrânî, *ez-Zerîa ilâ Tesânîfi's-Şîa*, Beyrut: Dârü'l-edvâ, 1983.
- Âl-i Dâvûd, Seyyid Ali, "Îmâm Fahr-i Râzî der Tebrîz", *Maârif*, XX/1(2003), s. 50-57.
- Alvânî, Tâhâ Câbir, *el-Îmâm Fahrüddîn er-Râzî ve musannefâtüh*, Kahire: Dârü's-selâm, 2010.
- Âmidî, Seyfeddin, *el-Mübîn fî meânî elfâzi'l-hükemâ' ve'l-mütekellimîn*, İÜ Ktp., Arapça Yazmalar, nr. 3614.
- Arberry, Arthur, *A Handlist of the Arabic Manuscripts*, Dublin: Emery Walker Ireland Ltd., 1956.
- Atay, Hüseyin, "Muhassal'ın Mukayeseli Araştırması", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXVI (1983), s. 1-58.
- Bağdâdî, İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn ve esmâü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*, nşr. İbnülemin Mahmud Kemal Avni Aktuç, İstanbul: MEB, 1951-55.
- Bahâr, Meliküşşuarâ Muhammed Takî, *Sebk-i Şinâstî yâ Târîh-i Tetavvur-i Neşr-i Fârisî*, Tahran: Müessese-i İntişârât-ı Emîr Kebîr, 1991.
- Barthold, Vasilij Viladimiroviç, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1990.
- Başoğlu, Tuncay, *Fıkıh Usûlünde Fahrüddin Râzî Mektebi*, İstanbul: İSAM Yayınları, 2011.
- Brockelmann, Carl, *Geschichte der arabischen Litteratur (GAL)*, Leiden 1943-49.
- Browne, Edward G., *A Literary History of Persia From Firdawsî to Sadi*, Cambridge: Cambridge University Press, ts.

- Bulut, Mehmet Ali, “Fahr al-Dîn al-Râzî'nin Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri” (mezuniyet yazılı çalışması), İÜ Edebiyat Fakültesi Arap ve Fars Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, İstanbul, 1978.
- Ceceli, Gülseren, *Hârizmşah Hükümdarı Sultanşah Mahmud* (yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2006.
- Cüzcânî, Ebû Ömer Minhâcüddin Osman, *Tabakât-ı Nâsirî*, nşr. Abdülhay Habîbî, Kâbil: Encümen-i Târîh-i Afganistân, 1963.
- Cüveynî, Alâeddin Atâ Melik b. Muhammed, *Târîh-i Cihângüşâ*, trc. Mürsel Öztürk, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1988.
- Dadbeh, Asgar, *Fahr-i Râzî*, Tahran: Torh-ı Nov, 1995.
- Dânişpejûh, Muhammed Takî, “Âşinâ-yi bâ-Şerhu Uyûni'l-hikmet-i İmâm-ı Râzî”, *Maârif*, III/1(1986), s. 109-130.
- Eberkûhî, *Ta'bir-i Sultânî*, Tahran Kütübhâne-i Meclis-i Şûrâ-yı Millî, nr. 870, 12528.
- Emîn, Muhsin, *A'yânü'ş-Şia*, nşr. Hasan el-Emîn, Beyrut: Dârü't-taâruf, 1983.
- Ensârî, Hasan, “Nüşhâî Kâmil ez eş-Şeceretü'l-mübâreke Mensûb be Fahr-i Râzî”; bk. ansari.kateban.com/entry1950.html [erişim: 10. 03. 2013].
- Fârâbî, Ebû Nasr, *İhsâül-ulûm: İlimlerin Sayımı*, trc. Ahmet Ateş, İstanbul: MEB Yayınları, 1990.
- Fihrist-i Kütübhâne-i Meclis-i Şurâ-yı Millî*, haz. Saîd Nefîsî, Tahran: Çâbhâne-yi Şûrâ-yı Millî, 1344/1964.
- Gaznevî, Sirâcüddin el-Hindî, *el-Gurretü'l-münîfe fî tahkîki ba'zi mesâil-i İmâm Ebî Hanîfe*, y.y.: Müessesetü'l-kütübî'l-sekâfiyye, 1986.
- Gramlich, Richard, “Fahr ad-Din ar-Râzî's Kommentar zu Sure 18, 9-12”, *Asiatische Studien*, 33 (1979), s. 99-152.
- Griffel, Frank, “On Fakhr al-Dîn al-Râzî's Life and the Patronage He Received”, *Journal of Islamic Studies*, XVIII/3 (2007), s. 313-344.
- Hoca, Nazif M., “Râzî'nin Zâd-ı Meâd'i”, *Şarkiyat Mecmuası*, VII (1972), s. 25-48.
- Inventory of the Oriental Manuscripts of the Library of the University of Leiden*, ed. Jan Just Witkam, Leiden: Ter Lugt Press, 2007.
- Irâkî, Ahmed Tâhirî, “Zindeğî Fahr-i Râzî”, *Maârif*, III/1 (1986), s. 5-28.
- İbn Ebî Usaybia, Muvaffakuddin, *Uyûnü'l-enbâ' fî tabakâti'l-etibbâ'*, nşr. Nizâr Rızâ, Beyrut: Dâru mektebeti'l-hayât, ts.

- İbn Gaylân, *Hudûsü'l-âlem*, nşr. Mehdî Muhakkık, Tahran: İntişârât-ı Encümen-i Âsâr ve Mefâhîr-i Ferhengî, 1383 hş.
- İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zamân*, nşr. İhsan Abbas, Beyrut: Dâru sâdır, 1968.
- İbn Teymiyye, "el-Furkân beyne'l-hak ve'l-bâtil", *Mecmûatü'r-resâili'l-kübrâ içinde*, Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, 1972.
- İbnü'l-Ekfânî, *İrşâdü'l-kâsîd ilâ esne'l-makâsîd fî envâi'l-ulûm*, nşr. Abdülmün'im Muhammed Ömer, Kahire: Dârü'l-fikri'l-Arabî, 1990.
- İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, nşr. Muhammed Yûsuf ed-Dekâk, Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003.
- İbnü'l-Fuvatî, *Mecmau'l-âdâb fî mu'cemi'l-elkâb*, nşr. Muhammed el-Kâzım, Tahran: Vizâret-i Ferheng u İrşâd-i İslâmî, 1416.
- İbnü'l-İbrî, *Târîhu muhtasari'd-düvel*, nşr. el-Eb Antûn Sâlihânî el-Yesûî, Beyrut: Dârü'r-Râdi el-Lübânî, 1994.
- İbnü'l-Kiftî, *Târîhu'l-hükemâ'*, nşr. Julius Lippert, Leipzig: Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung, 1903.
- İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, Beyrut: Dârü'l-ma'rife, 1978.
- İbnü's-Şa'âr, *Ukûdü'l-cümân fî ferâidi şuarâi hâze'z-zamân*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 2327'den tıpkıbasım, nşr. Fuad Sezgin, Frankfurt: Ma'hedü târihi'l-ulûmi'l-Arabiyye ve'l-İslâmiyye, 1990.
- İmârî, Ali, "Hel etemme el-Fahrü'r-Râzî kitâbehu fi't-tefsîr I-III", *Mecelletü'l-Ezher*, XXXVIII/3 (1386), s. 286-290; XXXVIII/5-6 (1386), s. 539-546; XXXVIII/8 (1386), s. 811-815.
- İsnevî, Abdürrahîm b. Hasan, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, nşr. Kemâl Yûsuf Hût, Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1987.
- Jaffer, Tariq, *Fahr al-Dîn al-Râzî (d. 606/1210): Philosopher and Theologian an Exegete*, (doktora tezi), Yale University for the Degree of Doctorate of Philosophy, 2005.
- Jomier, Jacques, "Les Mafatih al-Ghayb de L'Imam Fakhr al-Din al-Razi, quelques dates, lieux, manuscripts", *Melanges Institut Dominicain d'Etudes Orientales du Cairo (MIDEO)*, 13 (1977), s. 253-290.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Hârezmşahlar Devleti Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1984.

- Kaplan, Hayri, "Baha Veled, Şems ve Mevlânâ'nın Râzî'ye Yönelik Eleştirileri ve Râzî'nin Sûfilere/Tasavvufa Bakışı", *Tasavvuf*, VI/14 (2005), s. 285-330.
-, *Fahrüddîn er-Râzî Düşüncesinde Ruh ve Ahlak* (doktora tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2001.
-, "Fahrüddîn er-Râzî'nin Sadruddîn es-Serahsî'ye Gönderdiği Mektup", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, II/1 (2002), s. 91-134.
- Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, nşr. Şerefeddin Yaltkaya Kilisli Rifat Bilge, İstanbul: Maârif Matbaası, 1941.
- Kraus, Paul, "Les Controverses de Fakhr al-Dîn al-Râzî", *Bulletin de l-Institu d'Egypte*, 19 (1937), s. 187-214.
- Kummî, Hasan Ensarî, "Fahr-i Râzî ve Mükâtabe-i û bâ Yekî ez Hükemâ-yı Muâsır Hod", *Maârif*, XVIII/3 (2002), s. 10-26.
- Kureşî, Abdülkâdir, *el-Cevâhirü'l-mudîyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, nşr. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, Cîze: Hicr li't-tıbaa ve'n-neşr, 1993.
- Kutbüddîn-i Eşkiverî, *Mahbûbü'l-kulûb: el-Makâletü's-sânî*, nşr. İbrâhim ed-Dîbâcî-Hâmid Sıdkî, Tahran: Defter-i Neşr-i Mîrâs-ı Mektûb, 1424/2003.
- Kutluer, İlhan, "Sühreverdî, Maktûl", *DİA*, 2010, XXXVIII, 36-40.
- Kütübî, *Uyûnû't-tevârih*, Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 4439.
- Lagarde, Michel, *Index du Grand Commentaire de Fahr al-Dîn al-Râzî*, Leiden, New York, Köln: E. J. Brill, 1996.
- Mâyil-i Herevî, Necîb, *Şerh-i Hâl ve Zindegî ve Münâzarât-ı İmâm Fahrüddîn Râzî*, [Kâbil]: y.y., 1343 hş.
- Michot, Yahya M., "İbn Ghaylân al-Balkhi", İbn Gaylân, Efdalüddin Ömer b. Ali, *Hudûsü'l-âlem*, içinde, nşr. Mehdî Muhakkık, Tahran: İntişârât-ı Encümen-i Âsâr ve Mefâhîr-i Ferhengî, 1383 hş.
- Pedersen, Johannes, *İslam Dünyasında Kitabın Tarihi*, trc. Mustafa Macit Karagözoğlu, İstanbul: Klasik Yayınları, 2012.
- Pines, Sholomo, "Études sur Awhad al-Zamân Abu'l-Barakât Baghdâdî", *Revue des Etudes Juives*, 103 (1938), s. 17.
- Pürcevâdî, Nasrullah, "Manzûme-i Mantık ve Felsefe ez İmâm-ı Fahr-i Râzî", *Maârif*, XVII/3 (2001), s. 3-16.
- Pürcevâdî, Rızâ, "Risâle-i Tedbîr-i Menzîl der Câmîu'l-ulûm Fahr-i Râzî", *Maârif*, XVII/1 (2000), s. 23-54.

- Râfîf, Abdülkerîm b. Muhammed, *et-Tedvîn fî ahbâri Kazvîn*, nşr. Azîzullah Utâridî, Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1987.
- Râzî, Fahreddin, *Arâisü'l-muhassal fî nefâisi'l-Mufasssal*, Medine Ârif Hikmet Ktp., Nahiv, nr. 146.
- , *el-Berâhîn der ilm-i kelâm*, nşr. Seyyid Muhammed Sebzevârî, Tahran: Dânişgâh-ı Tahran, 1962.
- , *Câmiu'l-ulûm*, Nuruosmaniye Ktp., nr. 3760; Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2205, 3832.
- , *el-Cebr ve'l-kader*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1278.
- , *el-Envârü'l-kivâmiyye fî'l-esrâri'l-kelâmiyye*, Dârü'l-Kütübî'l-Mısriyye, Teymûriyye, nr. 268; Konya Yûsuf Ağa Ktp., nr. 5082/84841; Manisa İl Halk Ktp., nr. 996, 6184; Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 2152; Fâtih, nr. 2901; Kara Çelebi, nr. 233; Köprülü Ktp., nr. 851.
- , *el-Erbâin*, Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 1799.
- , *el-Erbâin fî usûli'd-dîn*, nşr. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ, Kahire: Mektebetü'l-külliyâti'l-Ezheriyye, 1986.
- , *Esâsü't-takdîs*, nşr. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ, Kahire: Mektebetü'l-külliyâti'l-Ezheriyye, 1986.
- , *Esrârü't-tenzîl ve envârü't-te'vîl*, Süleymaniye Ktp., Esad Paşa, nr. 33, 213; Râgıb Paşa Ktp., nr. 20/1.
- , *el-Firâse inde'l-Arab ve Kitâbü'l-Firâse li-Fahreddîn er-Râzî*, nşr. Yûsuf Murâd, Kahire: el-Mektebetü'l-Arabiyye, 2002.
- , *Goftâr der Meâd-ı Rûhânî ve Cismânî*, Tahran Kütübhâne-i Meclis-i Şûrâ-yı Millî, nr. 16373/6.
- , *Hadâiku'l-envâr*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 1759; Cârullah Efendi, nr. 1131.
- , *Hadâiku'l-envâr fî hakâiki'l-esrâr*, Tahran Kütübhâne-i Meclis-i Şûrâ-yı Millî, nr. 815171.
- , *el-Halk ve'l-ba's*, Köprülü Ktp., Fâzıl Ahmed Paşa, nr. 816.
- , *el-Hamsîn*, Süleymaniye Ktp., Reşid Efendi, nr. 333; Yozgat, nr. 6/3.
- , *el-Heyûlâ ve's-sûret*, Tahran Kütübhâne-i Meclis-i Şûrâ-yı Millî, nr. 3933/2.
- , *Hıfzû'l-beden*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 3694.
- , *Hıfzû's-sihha*, Süleymaniye Ktp., Hacı Beşir Ağa, nr. 518/6.
- , *Hodâşinâst*, Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 5426/2.

- , “Hodâşinâsi”, nşr. Ahmed Tâhir Irâkî, *Tahkîkât-ı İslâmî*, III/1 (1987), s. 155-183.
- , *el-İhtiyârât*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2689; Fâtih, nr. 5308; Köprülü Ktp., nr. 1624/8.
- , *İlelü'l-ayn*, İstanbul Üniversitesi Ktp., Arapça Yazmalar, nr. 4743/4.
- , *İsbâtü cüz'in lâyetecezzâ*, Tahran Kütübhâne-i Meclis-i Şûrâ-yı Millî, nr. 3933.
- , *el-İşâre fi ilmi'l-keîâm*, nşr. Hânî Muhammed Hâmid Muhammed, Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-türâs, 2007.
- , *İ'tikâdâtü firaki'l-müslimîn ve'l-müşrikîn*, nşr. Ali Sâmî en-Neşşâr, Kahire: Mektebetü'n-nehdati'l-Mısriyye, 1938.
- , *el-Kâşif an usûli'd-delâil ve fusûli'l-ilel*, nşr. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ, Beyrut: Dârü'l-cil, 1992.
- , *Kitâb fi'l-firaki'l-İslâmiyye ve gayriha*, Süleymaniye Ktp., Murad Buhârî, nr. 171/2
- , *Kitâb fi ileli'l-ayn*, İstanbul Üniversitesi Ktp., Arapça Yazmalar, nr. 4743.
- , *el-Kitâb fi't-tib*, İstanbul Üniversitesi Ktp., Arapça Yazmalar, nr. 4743; Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 4850.
- , *Kitâb fi usûli'd-dîn/Akâidu ehli's-sünne*, Beyrut Amerikan Üniversitesi Ktp., MS, nr. 297: R27kA.
- , *Letâif-i Giyâsî*, Tahran Kütübhâne-i Meclis-i Şûrâ-yı Millî, nr. 12087; Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2341.
- , *Levâmiu'l-beyyinât şerhu esmâillâhi teâlâ ve's-sîfât*, nşr. Muhammed Bedreddin Ebû Furâs en-Nu'manî el-Halebî, [y.y.]: el-Matbaatü's-Şerefiyye, 1323
- , *Lübâbü'l-İşârât*, nşr. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ, Kahire: Mektebetü'l-külliyâti'l-Ezheriyye, 1986.
- , *el-Mahsûl fi ilm-i usuli'l-fikh*, nşr. Tâhâ Câbir Feyyâz Alvânî, Riyad: Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1979; Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ts.
- , *Mantiku'l-Mûlahhas*, nşr. Ahmed Ferâmûz Karamelekî-Âdîne Asgarînejâd, Tahran: Dânişgâh-ı İmâm Sâdık, 1381 hş.
- , *el-Me'âlim fi ilm-i usûli'l-fikh*, nşr. Ali Muhammed Avd-Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Kahire: Dâru âlemi'l-ma'rife, 1994.
- , *el-Me'âlim fi usûli'l-fikh*, İstanbul Üniversitesi Ktp., Nadir Eserler, nr. 3613.

- , *el-Mebâhis maa bâzi'l-fühûl (Münâzarât)*, Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 3200/11.
- , *el-Mebâhisü'l-meşrikiyye fî ilmi'l-ilâhiyyât ve't-tabiiyyât*, nşr. Muhammed Mu'tasım-Billâh el-Bağdâdî, Beyrut: Dârü'l-kitâbi'l-Arabî, 1990; Tahran Kütübhanê-i Meclis-i Şûrâ-yı Millî, nr. 1951, 4765.
- , *Menâkibü'l-İmâmi's-Şâfiî*, nşr. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ, Kahire: Mektebetü'l-külliyâti'l-Ezheriyye, 1986
- , *el-Mesâilü'l-Hilâfiyye (Münâzarât)*, Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 2752/5.
- , *el-Metâlibü'l-âliye mine'l-ilmi'l-ilâhî*, nşr. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ, Beyrut: Dârü'l-kitâbi'l-Arabî, 1987.
- , *Muhassal*, Kahire: Matbaatü'l-Hüseyniyye el-Mısriyye, 1323; Süleymaniye Ktp., Âtîf Efendi, nr. 1365; Köprülü, nr. 855
- , *Muhassalü efkârî'l-mütekaddimîn ve'l-müteahhirîn mine'l-ulemâ' ve'l-hükemâ' ve'l-mütekellimîn*, nşr. Tâhâ Abdürraûf Sa'd, Kahire: Mektebetü'l-külliyâti'l-Ezheriyye, ts.,
- , *el-Mübâhasât (Münâzarât)*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 3721/4.
- , *el-Mûlahhas*, Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 1730.
- , *Münâzara fi'r-red ale'n-nasârâ*, nşr. Abdülmecîd en-Neccâr, Beyrut: Dârü'l-garbi'l-İslâmî, 1986.
- , *Münâzarât*, Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi, nr. 837; Yeni Câmî, nr. 1181/13.
- , *Münâzarâtü Fahriddîn er-Râzî fî bilâdi Mâverâinnehir*, nşr. Fethullah Huleyf, Beyrut: Dârü'l-meşrik, 1984.
- , *en-Nefs ve'r-rûh ve şerhu kuvâhümâ*, nşr. M. Sagîr Hasan el-Ma'sûmî, Tahran: Ma'hedü'l-ebhâsi'l-İslâmiyye, 1985.
- , *Nihâyetü'l-icâz fî dirâyeti'l-i'câz*, nşr. Nasrullah Hacımüftüoğlu, Beyrut: Dâru sâdir, 2004.
- , *Nihâyetü'l-ukûl*, Ragıb Paşa Ktp., nr. 596.
- , *Resâilü İmâm Fahr-i Râzî*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Arapça Yazmalar, nr. 4743; Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 4850.
- , *Risâle fî ecvibeti mesâili'l-Mes'ûdi*, Tahran Kütübhanê-i Meclis-i Şûrâ-yı Millî, nr. 16022.
- , *Risâle fî mes'eleti't-takdis ve't-tenzîh*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1278/2; Hekimoğlu İsmâil, nr. 821.

- , *Risâle fi'l-mantık*, Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 3774/2.
- , *Risâle-i Usûl-i akâid*, Kütübhâne-i Âsitân-ı Kuds-i Redavî, nr. 352'den girişi yayımlayan Kâsım Ensârî, "Üstadân-ı Fahrüddin Râzî", *Âyende*, XII (1986), s. 566-569.
- , *Risâletü zemmi lezzâti'd-dünyâ*, nşr. Ayman Shihadeh, *The Teleological Ethics of Fakhr al-Din al-Râzî* içinde, Leiden: E. J. Brill, 2006.
- , *er-Riyâzü'l-müneka ft ârai ehli'l-ilm*, nşr. Es'ad Cum'a, Tunus: Merkezü'n-neşri'l-câmii, 2004.
- , *es-Sirrü'l mektûm*, nşr. Mirzâ Muhammed Şîrâzî, Kahire: el-Matbau'l-haceriyye, ts.; Süleymaniye Ktp., Cârullah Efendi, nr. 1482.
- , *eş-Şeceretü'l-mübâreke*, nşr. Mehdî er-Recâî, Kum: Mektebetü Âyetullâhi'l-Uzma el-Mar'aşî en-Necefi, 1419.
- , *Şerhu Uyûni'l-hikme*, nşr. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ, Tahran: Müessesetü's-Sâdık li't-tibâa ve'n-neşr, 1415.
- , *Şerhu'l-İşârât ve't-tenbihât: Mantık*, nşr. Ali Rızâ Necefzâde, Tahran: Encümen-i Âsâr, 2005; İstanbul: Dârü't-tibâati'l-âmiri, 1290.
- , *Şerhu'l-İşârât*, Konya Bölge Yazma Eserler Ktp., nr. 2559; Feyzullah Efendi, nr. 1193; İstanbul Üniversitesi Ktp., Arapça Yazmalar, nr. 2859; Süleymaniye Ktp., Köprülü, nr. 875; Fâtih, nr. 252; Râgıb Paşa, nr. 705, 851; Yeni Câmi, nr. 764.
- , *Şerhu'l-Kânûn*, İstanbul Üniversitesi Ktp., Arapça Yazmalar, nr. 3522; Manisa İl Halk Ktp., nr. 1767.
- , *et-Tahbîr ft ilmi't-ta'bîr*, Tahran: Binyâdi Ferheng-i Îrân, 1345.
- , *Tahrîrü'l-vidâd*, nşr. Hayri Kaplan, "Fahruddîn er-Râzî'nin Sadruddîn es-Serahsî'ye Gönderdiği Mektup", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, II/1 (2002) içinde.
- , *et-Tefsîrü'l-kebîr*, Beyrut: Dârü'l-fikr, 1981.
- , *Tahsîlü'l-hak ve makâleti'l-halk*, Amasya İl Halk Ktp., nr. 1407/2.
- , *Zâd-ı Meâd*, nşr. Nazif M. Hoca, *Şarkiyat Mecmuası*, VII (1972) içinde, s. 25-48.
- Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, nşr. Ahmed el-Arnaût-Türkî Mustafa, Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, 2000.
- Seyyidarab, Hüseyin, "Cem'u Câmi", *Kitâb Mâh-ı Edebiyyât ve Felsefe*, sy. 82 (1383), s. 114.

- Shihadeh, Ayman, "From al-Ghazâlî to al-Râzî: 6th/12th Century Developments in Muslim Philosophical Theology", *Arabic Sciences and Philosophy*, 15 (2005), s. 141-179.
- , *The Teleological Ethics of Fakhr al-Dîn al-Râzî*, Leiden: E. J. Brill, 2006
- Sübkî, Tâceddin, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, nşr. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv - Mahmûd Muhammed et-Tanâhî, Kahire: İsâ el-Bâbî el-Halebî, 1383/1964.
- Taşköprizâde Ahmed Efendi, *Miftâhü's-saâde ve misbâhü's-siyâde fi mevzûâti'l-ulûm*, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1985.
- Tûsî, Nasîruddin, *Musannefâtü Mevlânâ Fahrüddîn er-Râzî*, Süleymaniye Ktp., Kılıç Ali Paşa, nr. 313.
- , *Şerhu'l-İşârât ve't-tenbihât*, Râzî, *Şerhu'l-İşârât ve't-tenbihât* ile birlikte, İstanbul: Dârü't-tibâati'l-âmire, 1290.
- Uludağ, Süleyman, "İbn Haldûn", *DİA*, 1999, XIX, 540-543.
- Van Ess, Josef, *Die Erkenntnislehre des 'Adudaddin al-Îcî*, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GmbH, 1966.
- Wisnovsky, Robert, "Avicennism and Exegetical Practice in the Early Commentaries on the *Ishârât*", *Oriens*, 41 (2013), s. 349-387.
- Yâfiî, Afifüddin Abdullah b. Es'ad, *Mir'âtü'l-cenân ve ibretü'l-yakzân fi ma'rifeti mâ yu'teberu min havâdisi'z-zamân*, Beyrut: Müessesetü'l-âlemi li'l-matbûât, 1970.
- Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ: İrşâdü'l-erib ilâ ma'rifeti'l-edîb*, nşr. İhsan Abbas, Beyrut: Dârü'l-garbi'l-İslâmî, 1993.
- Zerkân, Muhammed Sâlih, *Fahrüddîn er-Râzî ve ârâuhü'l-keleamiyye ve'l-felsefiyye*, Kahire: Dârü'l-fikir, 1963.